

תגובות היישוב בארץ ישראל על פרשת דרייפוס וביטוין בעיתוני התקופה (1894-1906)

יוסף לנג

הקדמה

בשנים 1894-1906 התחוללה בצרפת אחת הפרשיות הפוליטיות והמשפטיות המסעירות ביותר בתולדותיה, "פרשת דרייפוס" (L'Affaire Dreyfus). פרשה זו הייתה ציון דרך חשוב בתולדות העם היהודי בעת החדשה והשפעתה על ההיסטוריה הצרפתית לא פגה עד ימינו אלה.

ראשיתה של הפרשה בספטמבר 1894, כשנפלה לידי המודיעין הצרפתי איגרת, "בורדרו" (Bordereau), שנשלחה כביכול לנספח הצבאי הגרמני בפריס, קולונל מקס פון שווארצקופן (Schwartzkoppen) ובה מידע צבאי סודי. בעקבות חקירה פנימית מהירה הגיעו חוקרי המודיעין הצרפתי למסקנה שהשולח הוא אחד הקצינים במטה הכללי הצרפתי. לאחר עיון והשוואה בין כתבי יד הם החליטו שהבוגד הוא קפיטן אלפרד דרייפוס (1859-1935), קצין חיל התותחנים, היהודי היחיד ברשימת הקצינים במטה הכללי.

דרייפוס זומן לחקירה ב־15 באוקטובר 1894 ובסיומה נעצר באשמת בגידה במולדת. במהלך החקירה והמשפט – שנערך בבית הדין הצבאי בפריס בדלתיים סגורות (19-22 בדצמבר 1894) – בודו ראיות, הוגשו מסמכים מזויפים ונמסרו עדויות כוזבות. המטרה הייתה להרשיע את דרייפוס ולנקות את המטה הכללי מכתם הבגידה שדבק בו. דרייפוס הכחיש את העלילה שטפלו עליו מכול וכול, אולם השופטים מצאו אותו אשם וגזרו על הורדתו בדרגה בטקס צבאי ועל הגלייתו מצרפת לצמיתות. הטקס המשפיל נערך ב־5 בינואר 1895 בנוכחות צופים רבים; במהלכו שברו גם את חרבנו. כעבור שלושה חודשים (13.4.1895) הוגלה דרייפוס למאסר באי השדים, סמוך לגיאנה הצרפתית שלחוף האוקיינוס האטלנטי.

בני משפחתו של דרייפוס וקומץ ידידיו, ובראשם אחיו מִתיה, הוסיפו להיאבק על כבודו וטענו שדינו נחרץ על בסיס תשתית ראייתית מזויפת. הם תבעו לערוך לו משפט חוזר, אולם נתקלו בסירובן המוחלט של המערכות הצבאית והמדינית ובהתנגדות ציבורית רחבה שניזונה מתעמולה אנטישמית שקרית.¹

הציבור בצרפת נחצה לשני מחנות. מצד אחד עמדו הדרייפוסרים (Dreyfusards), תומכי "הליגה למען זכויות האדם" (נוסדה ב־24

בפברואר 1898), שנאבקה למען הכנות, האמת והצדק ברוח ערכי המהפכה הצרפתית, ולמען שמירת מעמדה וכבודה בין העמים.² נגדם ניצבו האנטי־דרייפוסרים, מצדדי "הליגה הפטריוטית" אשר התנגדו למדיניות המשטר הרפובליקני, שאפשרה ניעות חברתית ללא הבדל מעמד ושייכות דתית, ובכלל אלה ליהודים, והכריזה שטובת המדינה עומדת מעל לצדק האינדיווידואלי. כך על פי ניתוח בעיתונות הארץ־ישראלית במחצית הראשונה של המאה העשרים.

במהלכן של 12 השנים שבהן התנהל המאבק הצטרפו אל מחנה הדרייפוסרים אישים שקראו למשפט חוזר. בפרק הזמן הזה נערכו משפטים נגד הקצין פרדיננד וואלסין אסטרז'וזי (Esterhazy), שזוכה, ברח מפריס והודה באשמת הבגידה. כמו כן נערך משפט לאמיל זולא על הוצאת דיבה, ומשפט נוסף לדרייפוס, שהוא הורשע בו שוב. בסופו של תהליך משפטי ממושך, לאחר עתירות ומאבקים פוליטיים ומשפטיים, טוהר דרייפוס והוחזר לשירות הצבאי (15 ביולי 1906). בכך נסתיימה הפרשה, אולם הדיה לא שכחו וקולה מפציע מדי פעם בפעם בעקבות גילויים חדשים ופרשנויות שונות.³

הסערה הפוליטית שהתחוללה בצרפת פורסמה בתקשורת הכלל עולמית, על אף האיפול שהטילו שלטונות צרפת,⁴ והניבה ביטויים ספרותיים ואמנותיים רבים.⁵ במשך השנים פורסמו מחקרים רבים על גילויי הפרשה ועל האישים שהיו מעורבים בה. בעיני יהודים רבים נתפס משפט דרייפוס כגילוי בוטה של שנאת ישראל וכניסיון נואל להמיט קלון על יהודי צרפת כבוגדים במולדתם, אף על פי שהפרשה הייתה במידה רבה ביטוי מוחצן וסוער של המאבקים הפנימיים בצרפת. אין לתמוה אפוא על המחקרים שעקבו אחר תגובותיהם של יהודי צרפת ושל קהילות היהודים במדינות אירופה.⁶ עד כה טרם נחקרו התגובות וההשפעות של הפרשה על היישוב היהודי הקטן בארץ ישראל שהיה נתון, לפחות בחלקו, "בחוג ההשפעה התרבותית הצרפתית".⁷

אילו סוגי מידע ופרשנויות הובאו לידיעת הציבור? כיצד הגיב היישוב היהודי? האם נעשתה ירושלים "כמרקחה מדי ערב שבת" נוכח המידע הזה?⁸ והאם גם בארץ ישראל נחלקו הדעות בין מצדדי דרייפוס לבין מחיבייו? בבירור השאלות הללו עוסק המאמר. מקור

מזרע החשוב ביותר הוא העיתונות. בירושלים יצאו לאור בשנותיה הראשונות של הפרשה שני שבועונים בלבד: **הבצל** של ישראל דב פרומקין, שהיה ממוקד בעיקר במציאות חייו של "היישוב הישן", ו**הצבי והשקפה** של אליעזר בן יהודה (להלן: אב"י), שביטאו את הלוח רוחו של "היישוב החדש" ואת מגמות ההשכלה והקדמה. הדיון יתמקד בביטוי שניתן בעיתונים אלה לשלביה השונים של הפרשה ולספיחיה: משפט דרייפוס ועונשו, משפט זולא, המשפט בעיר רן (Rennes) והזיכוי.

זיקת היישוב היהודי בארץ ישראל לצרפת

הקשר של צרפת אל ארץ ישראל במאה התשע-עשרה החל כאשר הכנסייה הקתולית הקימה את "הוועד הכללי של ארץ הקודש בפריס" (Comité General de la Terre Sainte à Paris) לתמיכה במוסדות קתוליים בארץ. נוכחותה הפוליטית של צרפת בארץ ישראל גברה עם ייסודה של הקונסוליה הצרפתית בירושלים בשנת 1843. היא הגנה על האינטרסים הקתוליים במקומות הקדושים ועל ביטחונם של הצליינים ושל נתיני צרפת באזור, ובכללם בני החסות היהודים בארץ ישראל שמוצאם ממרוקו ומאלג'יריה.¹⁰ החל מן המחצית הראשונה של המאה גילו גם יהודי צרפת הזדהות עם ארץ ישראל, בהקשרים רעיוניים-דתיים ופילנתרופיים.¹¹

כינונה של האגודה "כל ישראל חברים" (Alliance Israélite Universelle, להלן: כ"ח) בשנת 1860 בפריס, הגביר את עניינה של הקונסוליה הצרפתית בבני חסותה היהודים – מאות יהודים נתיני צרפת – בירושלים, ביפו, בחיפה ובטבריה.¹² כעבור שנים אחדות נוסדו בתי הספר ליהודים בערי ארץ ישראל, תחילה בירושלים וביפו (1868) וב"מקווה ישראל" (1870), שלושנם צרפתית.¹³ מוסדות החינוך הללו זכו לאהדתן של ממשלות צרפת, שראו בהם כלי להפצת התרבות הצרפתית ואמצעי חשוב להדגשת נוכחותה המדינית באימפריה העות'מאנית.¹⁴ רוב בוגרי בתי הספר של כ"ח שלטו במידה ידועה בשפה הצרפתית, נחשפו לתרבותה ורבים מהם קיימו קשרים עם גורמים מסחריים, פוליטיים ואחרים בצרפת ובמדינות אחרות באימפריה העות'מאנית, שבהן נחשבה השפה הצרפתית לשון דיפלומטית.

בראשית שנות השמונים פרש הברון אדמונד דה רוטשילד, "הנדיב הידוע", את חסותו על מושבות העלייה הראשונה. בעזרת פקידי הבכירים, שקיבלו את חינוכם והכשרתם בצרפת, הוא תמך באיכרים וניהל את חייהם, לרבות מוסדות החינוך, שבהם הורו את השפה הצרפתית. צעירות וצעירים מן המושבות שהצטיינו בלימודיהם נשלחו על ידי הפקידות ללמוד בצרפת את השפה ומקצועות כגון הוראה, הנדסה, אגרונומיה ורפואה, במטרה לשוב לארץ בתום לימודיהם ולהשתלב במערך הפקידות.¹⁵ הצעירים קיימו קשרים עם משפחותיהם בארץ ודיווחו להן על המתרחש בצרפת; אחדים מהם דיווחו על כך גם בעיתוני הימים ההם.¹⁶

בין האיכרים במושבות היו שידעו לקרוא צרפתית, וגדל בהן דור שגילה עניין רב בצרפת והושפע מן החקלאות והטכנולוגיה שפותחה בה.¹⁷ יחסם המיוחד לצרפת ולתרבותה לא השתנה גם לאחר שבראשית 1900 עברו המושבות באופן רשמי מחסות הברון רוטשילד, שהוסיף להיות מעורב במתרחש בהן, לניהולה של יק"א (Jewish

1896 עד 1905 עיצבו הרב הראשי ליהודי צרפת צדוק פֶּהן ונרסיס לֵוֶן (Leven), נשיא כ"ח, את מדיניותה של יק"א בארץ ישראל,¹⁸ ובכך נשמרה מרכזיותה של צרפת בחיי המושבות והיישוב.¹⁹ פריס העיר הקוסמופוליטית שימשה בעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה יעד הגירה למשכילים ול"ניהיליסטים" רוסים בכלל וליהודים בפרט, ומאות צעירים יהודים למדו במוסדות ההשכלה הגבוהה רפואה, משפטים וחקלאות.²⁰ בפריס הוקמה "חברת חובבי שפת עבר" (1892) ונטלו בה חלק גם ארץ-ישראלים (בעבר ולעתיד).²¹ בערים נוספות בצרפת נוסדו אגודות חובבי ציון שקיימו קשרים עם יהודי ארץ ישראל: בינואר 1894 הוקם "הוועד הארץ-ישראלי הפריסאי" שעזר ליק"א; אגודה דומה, "עתידות ישראל", נוסדה במונפלייה.²² הוקמה גם אגודת סטודנטים יהודים צרפתיים,²³ ואפילו הציונים הקימו "בית מדרש עליון יהודי להעם" ש"בו ילמדו את העם לשון עברית, צרפתית ודברי הימים".²⁴ חלק מהם עלה לארץ, התיישב בה והוסיף לשמור ולטפח מערכות יחסים הדוקות עם חבריו בצרפת.²⁵

ב-1895, בראשית פרשת דרייפוס, נאמד היישוב היהודי בכ-50,000 נפש, רובו יושב בירושלים (28,500), בצפת, בטבריה, ביפו, בחברון ובחיפה וכ-4,500 נפש במושבות. מסוף 1903 ועד סופה של הפרשה הגיעו לארץ ישראל ראשוני העלייה השנייה, ובשנת 1905 מנה היישוב היהודי כ-60,000 נפש, מהם 40,000 בירושלים, והשאר ביפו, בערי הקודש וביישובים מעורבים, וכ-5,000 נפש ב-19 מושבות.²⁶

רבים ביישוב היהודי מצאו אפוא עניין במתרחש בצרפת בשל חשיבותה של הפרשה, ובגין יחסם המיוחד אליה הם מצאו בעיתונים מידע עליה משנתה הראשונה של הפרשה ועד לסיומה.

העיתונים בראשית של הפרשה

בשלוש השנים שבהן עשה אב"י בפריס (1878-1881) התגבשו עמדותיו הלאומיות ועוצבה זהותו התרבותית. הוא למד את השפה הצרפתית והושפע מתרבותו של העם. השפעה זו קבעה את אורחות חייו והטביעה את חותמה על עיתוניו. באותן שנים הוא שימש כתב העיתון **הבצל** ופרסם בו שמונה מאמרים מדיניים, שבהם הביע דעתו על המתרחש בצרפת כצרפתי "מאומץ" וכיהודי לאומי.²⁷ משעה שהיה לעורך עיתון **הצבי** בירושלים (1884), הרבה אב"י לדווח על האירועים החשובים בצרפת וגם על זוטות חברתיות ותרבותיות.²⁸ הוא גילה אהדה רבה לברון רוטשילד ולפקידות, במיוחד משנת 1887, כשעיתונו נתמך בכספי בית רוטשילד, והותקף פעמים רבות בידי מבקריו ומקורביו במושבות על השתעבדותו הלא מבוקרת לתכני התרבות הצרפתית.

כבר בשנת 1890 דיווח אב"י על התגברות האנטישמיות בעקבות קריסת הבנק Union Generale בהשראתו של האנטישמי אדואר דרימון ופרשיות נוספות (בולנשה, די מורס) שהעמידו את רוטשילד כמושא לשנאת האנטישמים.²⁹ הוא זיהה שהאיבה ליהודים בצרפת, ארץ החירות, "כבר התחילה להציץ ציץ ולגמול פרי", ואויבי ישראל אמנם בשם "החרות ידברו", אך את האיבה לישראל חרטו על דגלם.³⁰

צרפת, אך מחזה נגד המזימה לכרוך את בגידתו של דרייפוס עם היהודים. דרייפוס בעונו עולל דבר נורא לצרפת הליברלית, שמינתה אותו לתפקידו הרם. סוקולוב הודה שלא נמצא מניע של ממש לבגידה ומחוסר מידע גם לא נתבררה ההאשמה, אך הוא נטה להאמין שדרייפוס אכן חטא והמיט רעה על יהודי צרפת.³⁹ כנגד עמדה זו נטען בהמליץ שכל ההאשמות כלפי דרייפוס הן חסרות שחר. כותב מאמר מערכת פירט את טיעוני הדורשים לזכותו וסבר שלא נמצא מניע למעשהו, בהסתמכו על דברי סניגורו של דרייפוס, אדגר דמאנו (Damange), שלא נמנה עם אוהבי היהודים, אך היה בטוח בחפות שולחו. הוא חרד פן הפרשה תזיק ליהודים בעתיד, אם וכאשר תפרוץ מלחמה בין צרפת לגרמניה. מסקנתו הייתה שאין לצפות ליותר מדי מן האמנציפציה שזכו לה יהודי מערב אירופה, ויש להפיק מניסיון זה את הלקח הראוי.⁴⁰

גם עורך העיתון **המגיד לישראל** התקשה להשלים עם האשמתו של דרייפוס, והניח ש"יד צוררי ישראל" בחשה בקדרה, בחפצה להבאיש את ריחם של היהודים.⁴¹ עם חידוש הופעתו של **הצבי** בטבת תרנ"ה, התחיל אב"י לפרסם מידע על הפרשה. בגיליון השני של העיתון, במדור "עניני המדינות", ערך אב"י את חשבון השנה שבה היה העיתון סגור וציין כי האירוע הגדול והיחיד שמילא את "חללו של כל העולם כלו והשעה את כל המחשבות והלהיט את כל הלבבות [...] היה **מעשה דרייפוס**". באותו גיליון דיווח אב"י תחת הכותרת "משפט פקיד הצבא דרייפוס", על השתלשלות הדברים שהביאה להאשמתו בעוון גילוי סודות המלחמה לממשלה נכרית ולהרשעתו בדיון. המידע הועתק מן העיתון **לה פיגרו**, שלדעת אב"י לא גילה חיבה לנאשם, גם לאחר שקרא בעקבות הרשעתו "נקי אני, תחי צרפת". אך העיתון טען שכאשר הובל דרייפוס בידי הקצין לברון רנו (C.G. Lebrun-Renaud), אמר לו דרייפוס שפסק הדין אינו אלא עיוות דין, ובתוך שלוש שנים תצא צדקתו לאור, כי משפחתו לא תנוח עד אשר ינוקה שמו.⁴²

כעבור שבוע דיווח אב"י על העלאתם בדרגה של קציני צבא יהודים, אולי כדי להוכיח שאין הצבא הצרפתי נגוע באנטישמיות, ו"ראש הזורה" (ראש הממשלה) הזמין את ראשי הקונסיסטואר לקבלת פנים במשכנו. "וידבר להם רגשותיו אדות החבה של היהודים לצרפת", לדעת אב"י "כנראה" כהוכחה להתנערות צרפת כולה מן המסע האנטישמי.⁴³ בגיליון הרביעי נדרש אב"י למאמריהם של עיתונים עבריים באירופה: **המליץ והמגיד לישראל**, שנזכרו לעיל, וגילה את דעתו שצדק מי שחתם באות M בערערו על פשעו של דרייפוס, כשם שניסח העורך יעקב שמואל פוכס **בהמגיד לישראל**.⁴⁴

עבור אב"י הייתה פרשת דרייפוס אירוע קשה. הוא הבין שהעם הצרפתי ותרבותו הנאורה כשלו כשל חמור. ככל שנתבהרו העניינים התפוגג דימויה הנאור של הרפובליקה וראשי המדינה נתגלו כשונאי ישראל. צרפת "ארץ החרות, ארץ המהפכה הגדולה", הוא קונן בכאב עמוק, קבלה גם מאנטיסמיתיה הנחמדים מכת לחי אשר לא תמחה לעולם.⁴⁵ הוא קיווה שהשערורייה אינה אלא "חלום רע" שנגרם בידי מעט עשבים שוטים, אולם חזה שבפתחה של המאה העשרים יורע גורל היהודים עוד יותר, אם לא יבחרו להם בדרך האחת הפתוחה לפנייהם, זו הדרך שעליה דיבר ולמענה הטיף מאז עמד על דעתו: שיבת ישראל לארצו.⁴⁶

אולם לא היה די בכך כדי למנוע ממנו לפרסם בעיתוניו יצירות מופת צרפתיות שהוא ואחרים תרגמו לעברית.³¹ הוא התגאה באהדתו ובנאמנותו לצרפת ולתרבותה, למרות מחאת הסופרים הצעירים וטענות המשכילים מהדור הישן נגד ההתמכרותו המוגזמת לתרבות זו.³² הגיעו הדברים לידי כך שאחד העם מתח ביקורת חריפה על "העתון הלאומי שלנו היוצא בירושלים", ולגלג על תרגום הסיפור "הגנובה" מצרפתי (המתרגם אינו חתום, אולי י' גרזובסקי?) שנדפס **בהצבי**, שאין בו סימני תחייה, כגון גאווה וכבוד לאומיים, וכולו עדות להתבטלות התרבות העברית בפני זו האירופית. הוא האשים את העיתון הנוטל את הזימה הצרפתית ומתכחש למחויבותו "לרוח הלאומי", וקבל על "ניבול פה הזה בלשונו הלאומית, בבירת ארצנו הלאומית, במכ"ע לאומי שבלאומים", פירושו של דבר "שגם בארץ אבותינו עבדים אנו ברוח".³³

בנובמבר 1893 נעצר אב"י בעקבות הלשנה כמורד במלכות, הורשע במשפט ולאחר ערעור בבירות זוכה, אולם **הצבי** נסגר למשך 14 חודשים.³⁴ משום כך נמנע ממנו לדווח על העלילה על דרייפוס ועל השתלשלותה בשלביה הראשונים. על המתחולל בצרפת דיווח לראשונה **הצבצלת**. בראשית נובמבר 1894 הוא דיווח על משפטו של האנטישמי דרימון, שנגזרו עליו שנת מאסר ו-300 פרנק, "כסף ענושים", על חללו את כבוד השופטים בצרפת.³⁵ הוא הוסיף לדווח על השינויים הפוליטיים: על התפטרותו של הנשיא "קאזימיר פערע" ועל בחירת "פעליקס פאווער" [Felk favre] [כך במקור בטעות!] הנעוצה בפירוד הלבבות והדעות השורר בין המפלגות בבית נבחרים העם.³⁶ הדיווח על המשפט נכלל בשולי דיווחים אחרים כחודש לאחר שנסתיים, אך העיתון נמנע מלנקוט עמדה ברורה כלפי הרשעתו של דרייפוס. פרומקין, העורך והמו"ל, לא הביע את דעתו לאורך כל התקופה ומדי פעם פרסם דעות של אחרים. הוא הסתפק בביקורת שמתח על האנטישמים המבקשים לעשות שימוש נואל במעשהו של דרייפוס ולחייב בו את היהודים. לדבריו, גם לאחר גזר הדין,

רבים גם מבני העמים עוד מסופקים מאד באשמת דרייפוס ומאמינים יותר כי עלילה העלילו עליו שונאיו הפרטים או צוררי ישראל, אך יהי איך שיהיה, היש מקום לגול אשמתו על כל ישראל? [...] אחד הצוררים בפאריז לא יבוש לכתוב גלוי במכ"ע אשר להם, כי "קהל" היהודים אשר בכל ארצות התבל ינקום את נקמת דרייפוס ויצוה להרבות בשנה הזאת את מספר הילדים הנוצרים הנשחטים לפני הפסח; ולמען מנוע אסון כזה נחויץ לאבד את היהודים כולם! מכה"ע ארשיו איראעליט [כתב העת היהודי Archives Israélites], מעורר את ממשלת צרפת להגן על יהודים מול עלילות ופרעות כאלה, להוציא לפעולה את חוקי שנת 1848, ושנת 1881, המטילים עונש על כל איש המפריע שלום העיר, בעוררו שנאת איש על רעהו.³⁷

העיתונות העברית במזרח אירופה התלבטה בהערכת המשפט. נחום סוקולוב, עורך **הצפירה**, כתב תחילה שאין לרחם על דרייפוס, "אשר בגד בממשלתו, ורגש חמלה לא יתעורר בקרבנו למראה הענש והקלון".³⁸ לדעתו, כל יהודי חייב לשמור אמונים לארצו, ואם חטא דרייפוס הוא חטא קודם כול לעמו ולתורתו. הוא שיבח את תרומתה של צרפת ליהודים בהעניקה להם מעמד אזרחי ובאפשרה להם לשרת בצבאה. הוא אמנם לא התכחש לתופעת האנטישמיות ששטפה את

מאבקו של ברנאר לזאר (1865-1903)

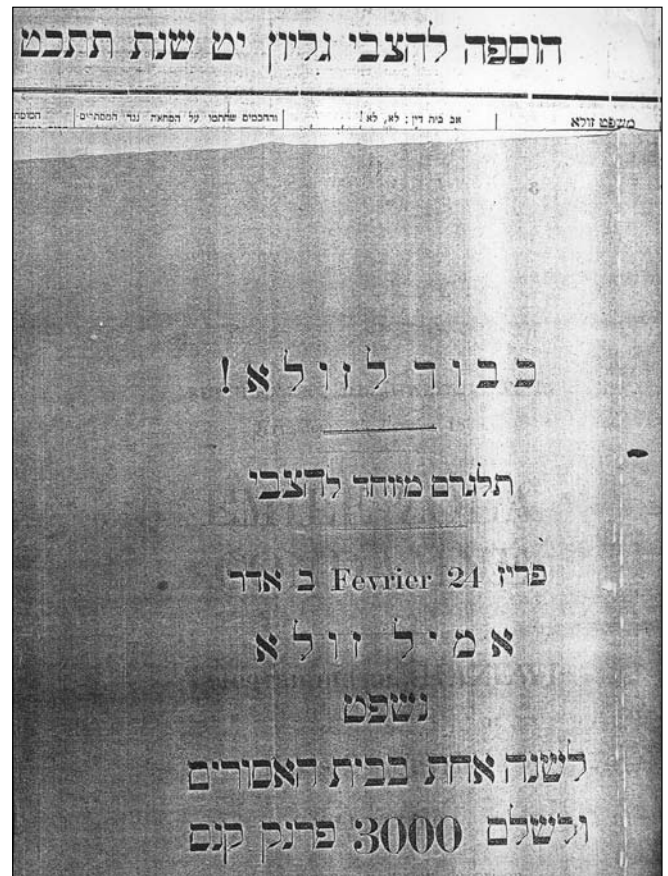
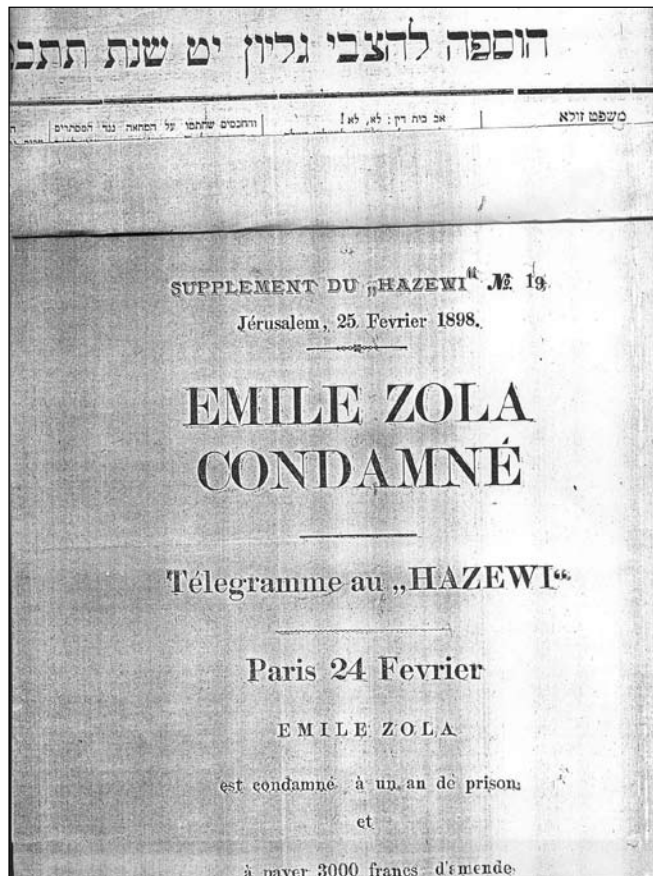
בראשית הפרשה נשמעו קולות ספורים שתבעו משפט חוזר לדרייפוס. מעטים עוד יותר העזו לטעון שדרייפוס חף מאשמת בגידה, שפירושה הטלת חשד בראשי הצבא והמדינה. בקרב יהודי צרפת התעוררו חששות שמא התערבות גלויה תזיק למעמדם ותערור תגובות נגד קשות שתחמרנה את מצבם. זו אולי הסיבה שאב"י מיקד את מבטיו אל האנטישמיות הגואה באוסטריה, תוך התעלמות מן המתחולל בצרפת, והסב את תשומת לב הציבור לבחירת האנטישמי קרל לואגר (Lueger) ברוב גדול לראשות העיר וינה (29 באוקטובר 1895), שהייתה טעונה את אישור הנשיא.⁴⁷ בחירה מסוכנת זו ליהודים וגם להונגרים, שנואי נפשו של לואגר, קיווה אב"י, תפקח את עיני הציבור להבין את משמעותה של האנטישמיות.⁴⁸ המאבק באיבה המתגברת כלפי יהודי אוסטריה חייב לדעתו כינוס "אספה כללית מגדולי עמנו בכל הארצות", כי רק היא "תוכל להביא לידי איזה החלטה עקרית גדולה".⁴⁹ הוא הצביע גם על האנטישמיות, "הצרעת הזאת של האיבה לישראל", הפושטת במדינות החופשיות ובכללן בארצות הברית.⁵⁰ עם זאת במלאות מאה שנה לאקדמיות בצרפת הוא עט על ההזדמנות וציין בגאווה את שמותיהם של החברים היהודים בהן. במיוחד הדגיש את קציני הצבא היהודים שזכו לעיטורי כבוד גבוהים מן הצבא הצרפתי על גבורתם במלחמה במדגסקר.⁵¹ הייתה זו ראייה ניצחת לדעתו שצרפת אינה כה אנטישמית כפי שנטען.⁵² גם **הבצלת** בחר להתייחס אל האנטישמיות שמחוץ לצרפת ופרסם שיר מיוחד על לואגר בשימוש שלוש אותיות שמו: ד' (דוקטור) ק' (קארל) ל' (לואגר). להלן שני בתים (ב, ז) ממנו:⁵³

דוקטור קארל לואגר	לאום קטן דל
קצין לבעלי דבבא,	דום לצור קונך
קם לראש דוממע	קורותיך למדוך דעת
דואג לטובת קאָמונע	קוות לסיעתא דשמיא.
לגינניו קלגסים ד'לטורין	קרוב ד' למשחריו
קודים לפני ד'יקנו.	למחזיקי דת קודש,
	לכת דרך קוממיות
	קבוציהם לדביר ד'יד.

במשך שנת תרנ"ה (1895) התחמק פרומקין מלדווח על המשפט ועל משמעויותיו, ונמנע מלמסור פרטים כלשהם על גורלו של דרייפוס, אולי גם בשל נסיעתו לרוסיה. **הבצלת** העתיק מן העיתון הווינאי **נויע פרייע פּרעסע**, שבו פרסם הרצל דיווחים על המשפט וידיעות שונות, אך אף לא אחת מהן נגעה למשפט. רק ידיעה אחת, המתייחסת בעקיפין לפרשה, פרסם העיתון מהג'ואיש **כרוניקל**, ובה דיווח על ניסיון ההתנקשות (באמצעות חומר נפץ במעטפה) בברון אלפונס דה רוטשילד (1827-1903), אחיו הבכור של אדמונד. הוא אף קבע שמבצעיו היו אנרכיסטים.⁵⁴ **הבצלת** לא דיווח לקוראיו כי משנודע דבר הצלתו של אלפונס הוכרז כמושבבות יום חג לכבוד "התשועה שעשה ד' להשר", ועל "הצלת בית הנדיבים האחים רוטשילד", וביטאו בדרך זו את הזדהותם עם בית רוטשילד וממילא את עמדתם העקיפה כלפי הפרשה כולה.

פתח תקוה הזדרזה לציין את האירוע ביום א', ג' חוהמ"ס, בתפילה ובהתכנסות על הגורן שלפני בית הכנסת בנוכחות אלי שייד, בא

כוחו של רוטשילד; גברים ונשים בנפרד, בכגדי חג, ואורחים מזכרון יעקב.⁵⁵ אנשי ראשון לציון הגדילו לעשות ושלחו רץ ובידו איגרת "לתנות תוקף פרשת היום" לפרסמו **בהצבי** ולהגישו לברון אדמונד דה רוטשילד.⁵⁶ ואכן, **הצבי** דיווח על החג בראשון לציון ופרסם את נוסח המברק שנשלח לבית רוטשילד. נכתב בו בין השאר שזהו יום חג ויום "הצלה לכל בית ישראל בכל מקום שהם". ברחובות נאספו הכול בבית הכנסת ובירכו "הנותן תשועה" ו"מי שברך" וכולי. גם במזכרת בתיה נערך טקס הודיה בי"א בחשון ובו העלו על נס את אלפונס, את אדמונד ואת האח השלישי, גוסטב.⁵⁷ נקדים את המאוחר ונציין את התפילות וההספדים הרבים שנערכו בירושלים וביישובים אחרים עם פטירתו של שמעון וולף רוטשילד בה' שבט תרס"א.⁵⁸ כך גם נהגו כשנודע על פטירתו של אלפונס בי"א 24 במאי 1905.⁵⁹ כעבור זמן לא רב נודע על התפטרותו של רוטשילד מתפקידו כגזבר החברה לעבודת האדמה. לדעת **הצבי** שעדו זה הושפע מלחצם של דרייפוס וחבריו האנטישמים, אך לא פחות מכך גם מהסוציאליסטים שניהלו נגדו מלחמה בעיתונים. אין הוכחה ניצחת מזו להתגברות האנטישמיות בצרפת, ולא ירחק היום שצרפת תדמה לאוסטריה.⁶⁰ לשינוי משמעותי בדעת הקהל הצרפתית בי"א בנובמבר 1896, תרם פרסום ספרו של ברנאר לזאר "טעות משפטית: האמת על פרשת דרייפוס" (La vérité sur L'affaire Dreyfus: Une erreur judiciaire [להלן: **טעות משפטית**]).⁶¹ לזאר האנרכיסט היהודי כבר עשה לו שם בשל עיסוקו בשאלת היהודים והאנטישמיות, אולם חיבורו זה מבטא שינוי בגישתו כלפי היהודים. קודם לכן הוא מתח ביקורת נוקבת על היהודים המסורתיים הזרים, ממוצא רוסי (Juifs), שגילמו באורח חייהם את תכונותיהם השליליות של היהודים, כפי שבאו לידי ביטוי בספרות האנטישמית. לדעתו התנהגותם הבדלנית גרמה לדחייתם מחברת הרוב ומנעה את התבוללותם. לעומת זאת הוא התייחס בחיוב מה אל היהודים האחרים (Israélites). בספרו *L'antisémitisme, son histoire et ses cause* (האנטישמיות, תולדותיה וסיבותיה), שיצא לאור בשנת 1894, יחסו כלפי היהודים התרכך, והוא נטה להאמין באפשרות להתבוללותם. עם זאת, פרסום ספרו החדש, **טעות משפטית**, ובו הטחת אשמה בשר הצבא, הגנרל אוגוסט מרסיה (Mercier), ובפעילותו לפני הקלעים ומאחריהם, הביכו את משפחת דרייפוס ואת יהודי צרפת, כיוון שהפך את הפרשה לעניין יהודי.⁶² פרשת דרייפוס תרמה להבנתו של לזאר שאין תקווה לאמנציפציה ליהודים במדינות הלאום האירופיות, ומוטטה את אמונתו בהתבוללות (בגלל האנטישמיות). בדצמבר 1894 תיאר לזאר את דרייפוס כ"איש המונע בכוח שאיפה לצדק", והתפלא על מיעוט היהודים התומכים בדרייפוס.⁶³ הוא טען שזו תוצאה של "שעבוד פסיכולוגי" שגרמה המדינה בהפקיעה מן היהודים את לאומיותם. התוצאה היא הפסיביות שלהם, מעין שתיקה כהודאה במסע נגד דרייפוס. העשירים שרצו לשמור על מעמדם ועל זכויותיהם הפגינו אדישות קשוחה כלפי גורלו של דרייפוס, והעדר הסולידריות הפנימית הביא לחוסר אונים בהתמודדות עם האנטישמיות. לזאר הציע אפוא "לייהד מחדש" את היהודים, כיוון שההתבוללות לדעתו היא אסון, והמליץ להעניק להם אוטונומיה קבוצתית.⁶⁴ ספרו **טעות משפטית** נתפס כקריאת תיגר על גור הדין, נדבך נוסף בהתפתחות גישתו החיובית כלפי היהודים ואבן פינה במאבק באנטישמיות בצרפת.⁶⁵

כבר למסקנה שכותב המכתב אינו דרייפוס. הוא פרסם את החלטת הממשלה שקבעה כי רק שר המשפטים יוכל לערער על פסק הדין אם יוגש לו חומר המצדיק ערעור. אב"י העלה על נס את פועלו הנמרץ של לזאר נגד גילויי האנטישמיות בצרפת ואת פרסום ספרו שכלל הוכחות ניצחות לחפותו של דרייפוס.⁶⁸ בתוספת לאותו גיליון, במדור "מעשה דריפוס", דווח על השינוי בדעותיהן של מערכות העיתונים בדבר הצורך במשפט חוזר, כפי שדרש לזאר, וצוטט טיעונו של לזאר שדרייפוס לא נשפט כבוגד אלא כיהודי.⁶⁹

להערצת לזאר תרמה בוודאי גם העובדה שחוגי השמאל האנטישמי בצרפת הכתירו אותו כ"מעריץ נאמן של רוטשילד", במקביל להוקעתו בידי הקלריקלים הקתולים. לזאר כידוע הצטרף אל הרצל במסעו להכרה בזכויותיהם הלאומיות של היהודים, ועתיד לכהן כחבר הוועד הפועל של הקונגרס הציוני השני. כאן הפך באחת לדמות מופת של איש רוח אמיץ לב.⁷⁰

אברהם לידוויפול (Ludvipol), פרסם אז מאמר בהצבי שבו שיבח את לזאר בן השלושים ואת מקס נורדאו, שהזדהו עם רעיון תחיית ישראל בשנה האחרונה, והעריך שמחברתו של הרצל, מדינת היהודים, הייתה גם היא מניע לכך. הוא הדגיש, ברוח השקפתו של אב"י, שהרגש הלאומי מאחד את העם, ורק כאשר יחדל ישראל

אב"י מיהר לדווח על ההתרגשות שעורר הספר והעריך שהוא חולל את ראשיתו של המפנה בפרשה. אולם גם משנודע שבידי הסנטור אוגוסט שירר-קסטנר (A. Scheurer-Kestner) די ראיות המפריכות את האשמה שדרייפוס "בבגד בארצו" ושיש להשיב לו את כבודו, רבים חששו להביע את דעתם הדומה בפחדם מדרימון ואוהדיו. אך לא הכול בצרפת חששו. מו"ל העיתון *L'aurore* (השחר), ז'ורז' קלמנסו, יצא להגנתו של שירר-קסטנר וטען שאישיות כה אמינה לא תפזר שמועות שווא, אך תבע ממנו לפעול בהתאם לחוק.⁶⁶

אב"י, שקיבל את עיתוני צרפת בקביעות וגיבש את עמדותיו לאחר עיון מעמיק בהם, דרש להעמיד בית דין מיוחד שישוב לעיין במשפט. הוא ציטט מן העיתון *Matin* את הטענה ששירר-קסטנר טועה, ואת האשמה שהוטחה במשפחת דרייפוס שקנתה בכספה אדם שאינו נמצא עתה בצרפת ומוכן לקבל עליו את כל פשעי דרייפוס וגם את "מארת צרפת פלה". הוא שיבח את לזאר כראשון שהרהיב לקרוא בקול שדרייפוס נקי ונפל קורבן לעיתון *La Libre Parole* (המילה החופשית), שנהג לטעון כי יהודי לעולם לא יוכל להיות צרפתי גמור, וכי כל היהודים המשרתים בצבא בוגדים במולדתם.⁶⁷

לזאר האשים את הגנרל מרסיה בהפעלת לחץ כבד על חבר השופטים כדי שירשיעו את דרייפוס, הגם שחוקרים בריטים הגיעו

לצנינים.⁷⁸ סופרי **הבצלת** סיברו לקבל את קביעת "הברנרים ולזרים" ושאר "היהודים המזויפים" שהמשתתף ליהודים היא לאומיותם ולשונם וכי לאמונה ולגזע אין חלק בזוהת הלאומית.⁷⁹ בחו"ל מצאו קוראי העיתונים עניין רב בפרשה, ואילו רוב בעלי העט בירושלים ובמושבות לא ביטאו את דעותיהם רוב הזמן.

בד בבד עם משוגותיה של מערכת המשפט הצרפתית והתגברותה של האנטישמיות בצרפת, באוסטריה ובעוד מדינות, נתרבו השמועות על עלילות דם ומעשים שמקורם במיסיון בירושלים, ביפו, בטבריה ובצפת.⁸⁰ אפשר שחידושו האגרסיבי של מאבק היהודים בארץ ישראל במיסיון היה מעין פיזיו או תחליף לאוזלת היד שחשו בארץ ישראל במלחמה נגד האנטישמיות הפושה באירופה.⁸¹ בירושלים הוקמו אגודות למלחמה במיסיון כגון "בני ישראל",⁸² והעיתונות דיווחה על מקרים שונים ומשונים של עלילות דם, או על מעשים שנתפרשו ככאלה. גם הרבנים נחלצו למלחמה זו ופרסמו אזהרות ואיסורים שתכליתם למנוע כל קשר עם המיסיונרים ושליחיהם.⁸³

העיתון הקתולי *La Croix* (הצלב) פרסם למשל ידיעה מירושלים שאותה העתיק מן העיתון "בת קול של הכהנים הפרנציסקנים מארץ הקודש", שלפיה שבועיים לפני חג הפסח נחטפה ילדה קתולית כבת שנתיים ממוצא איטלקי שלמדה בבית הספר St. Joseph L'Apparition בירושלים, בידי יהודיה כדי לקיים את מצוות התלמוד: שפיכת דם. אב"י דיווח על האירוע המופרך הזה, ערך את חשבונו גם עם הצליינים שעלו שנה קודם לכן על קברו של הנזיר תומס הידוע מעלילת דמשק, וקבע: "יהי רצון שהקדוש הנענה הזה יצילנו מכל בני חבורת דריפוס". העלילה הכוזבת הזו עלולה הייתה להגיע לידיעתם של המאמינים התמימים, ו"נקל להבין מה יש לנו לקוות בארפה אחרי כל זה?"⁸⁴ המאבק המחודש במיסיון נמשך כשנתיים והיה רצוף אי-הסכמות נוכח האלימות שהפגינו הצעירים היהודים מחד גיסא, והחששות מהתוצאות הקשות מאידך גיסא.

בשנת 1897 מיעט בן יהודה לעסוק בפרשת דריפוס ודיווח על גילויי אנטישמיות בכשלושים ערים בצרפת, ומאוחר יותר באלג'יריה.⁸⁵ על פי ליוודופול שינוי חוק כרמיה (Cremieux) מאוקטובר 1870 באלג'יריה שקבע שוויון זכויות מלא ליהודים תרם לאנטישמיות בצרפת, שעד כה הייתה בעיקרה ספרותית ולא מעשית.⁸⁶ האווירה האנטישמית המועצמת תרמה להחרפת החיכוכים במיוחד בריכוזי האוכלוסייה היהודית בפריס, במרסיי ובליון, וגרמה לכך שב-1898, בזמן משפט זולא, היו מעשי אלימות גלויים שכוונו נגד בתים ובנייני ציבור שבבעלות יהודים. מעשים אלה היו נגועים גם באיבה מטעמים כלכליים, שכן היהודים הואשמו כנושאי המגפה הכלכלית.⁸⁷

כתבי העיתון הצעירים, ילידי ארץ ישראל שלמדו בצרפת בתמיכת פקידות הברון,⁸⁸ התעלמו כמעט כליל מצלה המעיב של הפרשה או גזרו על עצמם שלא להתבטא בנושא, ובחרו לדווח על חיי היום-יום שלהם ועל זוטות חסרות חשיבות.⁸⁹ יוצא מכלל אלה היה א' רסקין, שלראשונה כרך את משפטם של דריפוס, אסתרזי וזולא יחד והגיע למסקנה נחרצת שלפיה האנטישמיות היא שהולידה את המשפטים הללו, ולא להפך. משום כך, תמימות היא לחשוב שהיהודים יוכלו לחיות בצרפת בשלווה, כי מתחת למעטה ההשכלה והבטחות הזכויות רוחשת רוחה של האינקוויזיציה.⁹⁰

דריפוס יהיה הפשי

תלגרים מסופרנו המיוחד א ליוודופול.

פריז יב בחדש התשיעי יו השניו יעק הנע בלילה.

בכה החקים בנוגע להמעטת מספר שנות הענש למי שנפסק דינו למשמר קל והיה חבוש קדם פסק הדין במאסר יתר קשה ממה שנפסק עליו

תנתן ח פ ש ה ל ה ר י פ ו ס

בתנאים הקבועים לזה

צאתו לחפשי יהיה בקרוב.

א בן יהודה

הצבא הקפיטן לברן להובילו אל מקום המעשה, דבר לו דריפוס אודות

מהיות עם תחילת האנטישמיות [=התבוללות].⁷¹ ליוודופול ציטט את הבחנותיו של לזאר בין שני סוגי היהודים, שרווחו בשיח הצרפתי,⁷² ושב וטען כנורדאו שההתבוללות אינה פתרון.⁷³ מאוחר יותר טען: "איני יודע אם הציל [לזאר] את היהודים בצרפת אך אין כל ספק, שהוא היה המתחיל במהפכה בשלום, שהתחוללה בצרפת בקץ המאה שעברה ובתחלת המאה הנוכחית". לדבריו, לזאר לא האמין בציונות המדינית של הרצל כי היה "ציוני מעשי וקולטורי".⁷⁴

במאמר מוסגר נציין שאב"י מצא מאוחר יותר קשר ישיר בין פרשת דריפוס לבין פעילותו המדינית של הרצל. לדבריו, "בראותו את הרגע האיום, שהמחלה הממארת של ענין דריפוס דבקה בגופה של האמה הצרפתית, בכל חוצות נשמע הד קריאות 'מות ליהודים' אז הטה הרצל את אזנו, ובהמקום הנפשי היותר נוח להתרגש פגע יד אכזרית, – ברגש גאונו [...] ראה פתאם ויזדעזע מפני תהום האיבה ליהודים [...] יוצא באמץ נפש נגד האויב בהשתתפו בגורל אחיו".⁷⁵ מדי שבוע פורסמו בהצבי, במדור המיוחד "מעשה דריפוס", ידיעות ששיגר ליוודופול מפריס. רשימותיו ומברקיו התכופים גדשו את דפי העיתון,⁷⁶ ופורסמו במקביל בהשקפה (בתרנ"ח [1898]) למען יהודי חו"ל, כמו גם כתבות הצבע ששלח מפריס ותרגומים מפרי עטו של לזאר.⁷⁷

הבצלת לא ראו בעין יפה את פרסומיו / סיפוריו בהצבי, ונטען ש"טעם וריח פריז" עולים מהם, וכי חופשיותו היתרה של לזאר היא

משפט זולא וספיחיו

בשנת 1895 פרסם העיתון לה פיגרו את מאמרו של אמיל זולא "למען היהודים" (Pour les Juifs). זולא השיב על שני הטענות המרכזיים של האנטישמים הצרפתים: שהיהודים הם בעלי הממון הגדול, ושהם מסרבים להתבולל ומתקיימים בצרפת כמדינה בתוך מדינה. הוא טען שעובדה זו היא תגובת נגד לדחייתם של הנוצרים, והציע להם לאמץ את היהודים אל לבם ולבולל אותם בקרבם.⁹¹ עמדתו החיובית כלפי היהודים העצימה את יוקרתו בעיני אב"י מפני אומץ לב שגילה בפרסום דבריו דווקא בעיתון העוין את הלאומיות היהודית ומחוללו של המשפט החוזר.⁹²

ב-13 בינואר 1898 פרסם זולא בעיתון *L'aurore* מכתב גלוי לנשיא הרפובליקה פליקס פור, שכותרתו: "אני מאשים" (J'accuse),⁹³ ובו מחה על העוול שנגרם לדרייפוס. בעקבות כתב האישום החמור הזה הוא נשפט (7 בפברואר 1898), ובסיום משפטו (יוני-יולי 1898) נגזר דינו לשנת מאסר ולקנס כבד בסך 3,000 פרנק. זולא עזב ללונדון (18 ביולי) ושם מת ב-1902.⁹⁴

משפט זולא, שפתח את פרשת דרייפוס ה"שנייה" – ערעורו של דרייפוס על הרשעתו, החנינה שזכה לה ב-12 ביולי 1899 ושאר הסתעפויותיה של הפרשה – תפסו מקום נכבד בהצבי ודחו את המשך סיפורו של ישראל זגנוויל, "מימון המשגע ונתן החכם".⁹⁵ משפטו של זולא הקל על כל החוששים להתבטא בחופשיות על העוול שנעשה לדרייפוס, ורבים נתנו דרור למחשבותיהם תוך הזדהות עם זולא, הקורבן הלא-יהודי, בניגוד לדרייפוס היהודי, של השלטון הרפובליקני החשוך.⁹⁶

אב"י חש דאגה כשנודע לו על העמדתו של זולא לדין, הואיל והצדק והמשפט אינם "אהובים ביתר בימים האלה בצרפת", שהתפארה תמיד בנדיבות רגשותיה ובחיבתה לצדק וליושר.⁹⁷ במכתב ששיגר ליוסף נייגן, מנהל "מקווה ישראל", מעוז התרבות הצרפתית ונציגה של כ"ח בארץ ישראל, ציין כי הוא ממאן להאמין בצרפת הרפובליקנית מסוגלת לעולל כדבר הזה לאישיות נעלה ומוסרית כזולא.⁹⁸ יחס **הבצלת** לזולא היה שונה. באחד ממאמריו נגד **הצבי**, על שנהג לשבח את הרציונליזם שלו, שיבץ יצחק אייזיק בן טובים, עסקן ציבורי ב"פ, לצד אישים כשפינוזה, קארנסט רנן וכאלכסנדר דיומא את שמו של "עמיל זאלא" ואת שיטתו הפסולה "בתורת החיים".⁹⁹

במאמרו "גרים אנחנו!" הביע אב"י לראשונה את דעתו המפורשת על הפרשה וקיווה בקוצר רוח "לאחרית מעשה דרייפוס". גם אם בגד דרייפוס במולדתו, ואין זה מן הנמנע, הוא פסק, כי אז אין "כל ישראל ערבים בו". אך גם אם יימצא דרייפוס זכאי, אסור ליהודים להשלות את עצמם, כי "יאלם פי מנדינו [...] ויבקשו סליחה ומחילה ממנו", ולכן הלקח שיש להפיק מן הפרשה הוא חד-משמעי. כל עוד חיים יהודים בין הגויים, לא יסופו מן העולם אנטישמים כדרייפוס בצרפת ולואגר בווינה, שיוסיפו "לנאץ את ישראל". היהודים בגלותם הם לעולם גרים ואפילו בארץ של קידמה, של אור ושל חירות כצרפת. היהודים חייבים להבין שאין לקוות לדבר בארצות פוזריהם, כי "גרים אנו בכל מקום, ומעשה דרייפוס יוכל להתחדש". בתוספת לגיליון זה הוא בישר שעל פי הידיעות האחרונות החליט "בית מורשי העם", הפרלמנט, לא לפתוח שנית את משפט דרייפוס, הואיל ושר המלחמה הבטיח שיש ראיות ברורות נגד דרייפוס.¹⁰⁰

אב"י סירב להשלים עם שקיעתה המוסרית של צרפת וניסה למצוא לה כף זכות. ואם לא במסדרונות הממשלה ובשורות הצבא שהכזיבו, הוא מצא זאת באנשי הרוח הצרפתיים: לואר, קלמנסו, ובראש כולם אמיל זולא. "אם כל ידיד צרפת, כל מי שאוהב את האומה הגדולה, החביבה והנוצצת הזאת, אשר היתה עד השנים האחרונות לכל גויי הארץ סמל האור, האנושיות, הצדק והחרות", יוכל למצוא ניהומים לנפשו הנוגה באותם אישים. "על כן, ממרום הר ציון, מזה ההר הקדוש לכל גויי הארץ, אשר עליו נשא עוד לפני אלפי שנים הנביא הגדול את קולו האדיר [...] אנו קוראים לך EMILE ZOLA בקריאה הישנה שלנו חזק! חזק! חזק!".¹⁰¹

ניסיונו של אב"י להפוך את זולא, "האדומי" בלשונם של סופרי **הבצלת**, ל"מלאך גואל ליהודי האומלל", נתקבל **בהבצלת** בבוז ובלעג. הקריאה "חזק! חזק!" ושמו בצרפתית נועדו לגלות לזולא שיש לו מכר ומודע בירושלים מבין "העברים החדשים" שדעותיו חופשיות כשלו. אב"י לטענתם הוא גם צבוע, המתעלם מיהודים הסובלים מעלילות דם בתפוצות הגולה ואינו מרעיש שמים וארץ למענם, ואילו באשר לדרייפוס, הוא סבור שעיוותו את דינו שלא בצדק ולכן הוא מרעיש עלולות להגנתו.¹⁰²

ליודוויפול שדיווח עכשיו מפריס לעיתונים רבים, נטל חלק פעיל במערכה למען זיכורו של דרייפוס והתקרב אל אישיה המרכזיים של הסיעה הדרייפוסרית.¹⁰³ הוא נכח בבית הדין מבוקר ועד ערב ושיגר מזי יום ביומו את הפרוטוקולים של הישיבות ל**הצבי**. ברשימותיו תיאר את האווירה השוררת בפריס, אולם מברקיו הגיעו לירושלים ימים אחדים אחרי ההתרחשויות. בתחילה הקצה להם אב"י מקום בעמודיו הפנימיים של **הצבי**. חלק מהם הוא הדפיס ככרוזים נושאי מידע חשוב, שנועדו לעודד את המאוכזבים, והם הופצו עם העיתון או הודבקו על קירות בתי ירושלים.¹⁰⁴

אב"י לא יכול היה להשלים עם המצב הבלתי נסבל הזה – פער הזמנים בין פריס לירושלים – וניסה לרכוש לעיתונו אמצעים טכנולוגיים חדישים, ובעזרת "כנפי החשמל" להביא לקוראיו ידיעות מכל קצות הארץ בו ביום. [I]. השינוי הדרמטי הזה של הטכנולוגיה החדשה תביא לשיפורו של העיתון, שמחירו, כך הבטיח, לא יעלה.¹⁰⁵ על החידוש המהפכני הזה, שהתחולל בחודש אדר תרנ"ח (מארס 1898), הוא בישר באותיות של קידוש לבנה בראש עמודו הראשון של **הצבי** תחת הכותרת: "חדש בירושלים".¹⁰⁶

סמוך לחג הפסח תרנ"ח (אפריל 1898) נודע בירושלים שאמיל זולא זוכה בבית המשפט העליון הצרפתי. בשורה זו הייתה "כצרי למכה תהיה לבני עמנו בכל ארצות פוזריהם", כתב אב"י בהתרגשות רבה. עתה, בשבת כל יהודי ויהודי בליל הסדר לחוג את "ראשית היותו לעם לפני כארבעת אלפים שנה, ובזכרו את כל אשר עבר עליו ואת מעמדו הנורא בעת הנכחית [...] תשקף לו קרן אורה של תקווה לימים יבואו". 'אל לנו להתיאש וסופו של הצדק שיופיע, וגם דרייפוס יזוכה, הואיל וכל ענשו בא לו בשל היותו יהודי'.¹⁰⁷ אב"י ורעייתו יזמו מחוות לעידודו של זולא ופנו אל אנשי ראשון לציון בבקשה לשלוח לזולא מכתב יפה "בעברית בהכתב היפה של האדון רוזן ועם תרגום צרפתי ושישלחו זה ישר אליו פרישה [לפריז]. זה יעשה עליו רשם טוב והוא הלא באמת ראוי לכך".¹⁰⁸

במכתבה אל דוד יודילוביץ' מראשון לציון כתבה חמדה בן-יהודה

[להלן: חב"י] את הדברים הבאים:

אוי לאזנים שכך שומעות. מי יודע מה עוד קרה מאז, מהיום המפרסם ששפטו את זולה לשבת בבית האסורים, מה עוד קרה בצרפת איזה בלבולים, ומה גורל היהודים שם? איך נסדר שם הדבר קשה לדעת, אפשר כי זולה יעלה אפל, הדבר לאיזה חדשים או שנה, אותו יקחו בערבות ואחרי כן כאשר תשקט מעט צרפת והצדיקו את זולה יוכל להיות גם כן, כי עפ"י המשפטים המקומיים שבצרפת בסוף המאה הנכחית, אין יכלת לאלה לעשות אפל ועליו לשבת בבית האסורים. וסוף סוף להיות גם זה, כי זולה לא יחפץ כי יצדיקו אותו באחד הימים יחפץ דוקא לשבת בבית האסורים.¹⁰⁹

לראות ולדעת, כי גם המה, עם כל 'צרפתותם', אך יהודים המה, והפתח הזה, הקטן לעת עתה כחודו של מחט, אולי יפתח יותר ויותר, ושבנו הבנים האלה, שמספרם לא מעט בארץ, אל עמם.¹¹⁷ הזמן הוכיח שגרזובסקי טעה; צעירים נשלחו לצרפת ללימודים והיחס החיובי של רבים ביישוב לצרפת לא נפגם.

צרפת נוטה לכיוון הדרייפוסרי

בראשית שנת תרנ"ט / סוף שנת 1898 עזבו אב"י ורעייתו במפתיע את ירושלים לפריס, והטילו את עריכת העיתון על מרדכי קרישבסקי [=מרקר] ודוד יודילוביץ.¹¹⁸ בפריס נפגש אב"י עם אישים שונים, מהם שהיו מעורבים בפרשה. כעבור שנים כתב על שהותם בפריס:

הדבר היה בזמן מעשה דרייפוס. בימים ההם שהה בא"י אחד מחשובי השותפנים הצרפתים, הוא דיוק קרסי,¹¹⁹ חברם של ז'ורס וגד ופישון וידיד מקורביו לקלימאנסו וכל ימי שבתו בירושלם היה דיוק קרסי זה יוצא ונכנס בביתי, ובהיות שמעשה דרייפוס היה אז המאורע המדיני הגדול בעולם היה שמו של קלימאנסו, ששיחתי אתו בחדרו במערכת עתונתו. דברתי לו גם על תקותנו הלאומית בא"י [...] ואמר לי] התחיה הלאומית כלום אינה נוגעת בנפשי, ואולם אין אני מתנגד לחפצכם בא"י. קחו אותה אם אפשר הדבר.¹²⁰

חב"י ציינה בספרה **בנייהודה חיו ומפעלו** שביום בואם לפריס עסקו כל העיתונים בדרייפוס ובשחרורו ממאסרו באי השדים. "אך עוד יד הנרגנים היתה חזקה ואפילו הנשיא לובה (E. Loubet), בחירו של קלימאנסו, וראש הוזהרה לא יכלו להצדיקו בהחלט".¹²¹ אב"י דיווח בעיתונו על פגישתו הקצרה (מחצית השעה) והמאכזבת עם קלימאנסו עורך העיתון, ותיאר אותו כאיש מכוער ("מונגול", "תרתר") שלבו "צור חלמיש". הם שוחחו "על המעשה" ובכל רגע נכנסו לחדר חברי המערכת ודיווחו לו על ההתפתחויות בפרשה. "הגיתי לו חן חן" על פועלו למען דרייפוס "בשם כל היהודים בארץ ישראל", כתב אב"י כעבור שנים אחדות.

קלימאנסו הקשיב לאב"י בעניין, אך משביקש את מעורבותו הפוליטית אצל שליטי אירופה לפתרון מעמדם הלא טבעי של היהודים בגולה בארץ משלהם, לא הבין מדוע הוא מתעניין בתנועה "נסוגת-אחור" כ"הציוניות" ובארץ שממנה יצאו שלוש הדתות השנואות עליו כאחת, ולבסוף אמר: "מר בן-יהודה! אתה רוצה את פלשתינה? קח אותה, זה לא מענייני!"¹²² חמדה דיווחה שבהיותם בפריס נמנע מהם להיפגש עם זולא מפני שהוא היה בחוץ לארץ, ואילו לזאר קיבל את אב"י בידדות, אך היה טרוד בעניין דרייפוס, וכמוהו לבורי.

בעת שהותם בפריס ביקר הברון רוטשילד בארץ ישראל, ובהיות **הצבני** סגור, לאחר עזיבת קרשבסקי את תפקידו כעורך, בישר **הבצלת** על הביקור ודיווח בפירוט רב על הדברים שהשמיע בפתח תקוה ובזכרון יעקב. ככל הידוע לא הביע הברון את עמדתו בפרשה בביקורו זה.¹²³

משנת 1897 ואילך מיעט פרומקין לפרסם מאמרי מערכת ראשיים על ענייני דיומא והניח את הדיון באקטואליה לאחרים. **הבצלת** הגיב על הפרשה כבר בגיליונו הראשון ובמדרו "חדשות שונות" פרסם מו"ח (מרדכי וייסמן חיות) רשימה קצרה ובה כתב בין השאר: "**הושע נא** אחינו מאנטיסמיטיס, דריפוס מדבה וליברלים מלועגרים". כעבור

המשכילים בירושלים ובמושבות חשו היטב את גודל השעה, והחליטו לשלוח מנחת תודה לאמיל זולא. מערכת **הצבני** הייתה כתובת מרכזית לאיסוף תרומות. עוד בטרם הוחלט מה תהיה התשורה הראויה הוקמו מוקדים נוספים בראשון לציון באחריותו של יודילוביץ, ביפו באחריותו של ישראל בלקינד, בעקרון – א"ל הורוביץ, ומורי מושבות הצפון הלכו בעקבותיהם.¹¹⁰ המחווה הזו לא הייתה בודדת. במלאות 19 שנה לבית החולים "משגב לדך" בירושלים, נאספו נכבדי העיר לציין את האירוע ואחד מעשרי העדה הבוכארית תרם חמש מיטות על שמו.¹¹¹ גם יהודים באמריקה נערכו לקנות לזולא, לדרייפוס ולפיקאר (M.G. Picquard), ראש המחלקה לסטטיסטיקה, שמשר את חומרי חקירת אסטרזי ליועצו המשפטי של דרייפוס, לואי לבלוא (Leblois) חרב, עט זהב וכוס מכסף.¹¹²

רבים ציפו לתגובתו של הברון רוטשילד ושל ראשי המוסדות היהודיים בצרפת, אך לשווא. בני משפחת רוטשילד בחרו להמתין להתפתחויות, נקטו זהירות רבה "וכבשו את כעסם ולא הוציאוהו לראוה".¹¹³ הם ידעו היטב שהאנטישמיות לא זו בלבד שתלו ביהודים תכונות של חוסר נאמנות לארצם, אלא האשימו במפורש את בית רוטשילד ואת כ"ח על התנהלותם שבגינה הרימו האנטישמיות את ראשם.¹¹⁴ הברון רוטשילד, כמרביית יהודי צרפת, נמנע מלהביע דעה בתקווה לדעיכתה של הפרשה שעוררה גלי אנטישמיות אלימה בפריס (17 בינואר ואילך), בערי צרפת ובאלג'יריה (18-22 בינואר 1898).

מקובל לתאר את עמדתם של יהודי צרפת כמי שנמנעו מלהתייחס בפומבי לביטויי האנטישמיות בארצם ורצו לראות בהם תופעה חולפת, ו"לפרשת דרייפוס הגיבו בד"כ בדיסקרטיות רבה". לכן פרסום מאמריו ודבריו של הרצל נתקבל בהסתייגות רבה, כבלתי מתאים, ודווקא התבטאויותיהם של לזאר ושל ההיסטוריון יוסף ריינאך (Reinach) נתקבלו בציבור היהודי כראויים.¹¹⁶

על השפעתם הישירה של משפט דרייפוס ושל הרשעתו של זולא אפשר ללמוד מרשימה שפרסם יהודה גרזובסקי ב־1899 נגד מדיניותה של פקידות הברון, שיגור בנות לפריס להתחנך ולהכשירן לתפקידי ניהול בארץ ישראל. "חדלה השנה הזאת [...] ויש איפוא תקוה, כי ברבות הימים תחדל כליל ותעבור מן הארץ הרוח הנשחתה שהבנות האלה הביאו עמהן בשופן אל המושבות [...] ומקרה דרייפוס וזולא עזר גם הוא הרבה מאד לעורר פה את אלה מאחינו שידיעתם את שפת צרפת הקריבה אותם כל כך אל העם הזה לאהבה אותו [...] עד כי התרחקו מעמם ומרוחו. המקרה הזה פתח מעט את עיניהם

קראו דרור אבל משפטו לא הוציאו כאור. רק בתורת חסד חנם יצא לחפשיי".¹²⁹ ברשימתו לראשית השנה החדשה ביטא מו"ח את הדברים בסגנונו הנמליץ לאמור: "השנה המעוברת הנה היא הרה מעוברת, מי יורה דעת העצמים בבטן המלאה, מה ילד יום ומה טיבו של העובר היחיה או ימות?" בחודש תשרי,

מזל מאזנים [...] יצא משפט מעקל והכריע הכף לחובה להרשיע את הצדיק! לתוצאות דבר דין דרייפוס היו עיני כל מיהלות וכלות, צפינו ברין יחד כוכבי אמת יופיעו אור דרור וצדקתו קרובה להגלות; והנה כלבב ונפש דאבה, באשמת פקודי הצבא, תקותנו נכזבה ריקם שבה, והיא פליאה נשגבה! הלא כל סמל מדת משפט שתום העין, ידו באחת מחזקת מאזנים והשנית השלח כלי זיין, ולמען יחלצון בחלוצים אחווי חרב ולכסות על פשעם מדאגה מדבר פן יבולע להם ולצרפת כלה יטפלו שקר בודן ולא בשגגה [...] חבלה רוח שר החובל (קאפיטאן) המיטו עליו עון מרגלים חרש ויחלטה ממנו בלי אות ומופת – דרייפוס ישב על ספסל הנאשם בעל שלש רגלים וכסא השופטים עמד על שקר שאין לו רגלים. אשר יגורתי בא, שכבר כתבתי אודותי בהחבצלת חות דעתי ורמותי על דחו"ל: דלת הננעלת לא במהרה תפתח ואולם עוד לא אפסה תקוה, בטרם יפתחו שערי המראות הצובאות בסדר המערכה הגדולה בפאריז, בפעם השניה בקורת תהיה אולי חפשה תנתן לו לטובת המדינה.¹³⁰

לא חלפו ימים רבים מיום החנינה, והעולם היהודי הוכה בתדהמה מתוצאות משפט אחר שנערך בעיר קוטנברג באוסטריה, ובו נדון לתלייה ליאופולד הילזנר, עוזר לסנדלר שהואשם ברצח נערה נוצרייה (אגנס הרוזה) בערב פסח ביער בפולנה (1 באפריל 1899). עלילת הדם הסעירה את הרוחות ומכתבי מחאה רבים נשלחו לשלטונות, אך הם המשפט גזר את דינו של הצעיר למוות בתלייה. הילזנר הואשם והורשע בשותפות לרצח נוצרייה אחרת באותו אזור (מריה קלימה), ועונש המוות הומר למאסר עולם. בעקבות פסק הדין, ועל רקע המאבק הלאומי בין הצ'כים לגרמנים, התחוללו פרעות בקהילות ישראל בבוהמיה ובמורביה.¹³¹

בפעם הזאת חרג פרומקין משתיקתו ופרסם מאמר נוקב נגד העלילה הנתעבת והקשה. הילזנר הואשם ברצח דתי, שאין חמור ממנו, ופגיעתו הייתה נוראה לא רק ליהודי אוסטריה אלא ליהודי העולם כולו, הואיל והאנטישמיות שחזרו בו את משפט טיסה אסלר (אפריל 1882) הנודע לשמצה.¹³² במהלך החודשים הבאים התייחס **הבצלת** בעיקר ל"דרייפוסיאדה האוסטרו-צ'כית", לפוגרומים שהיכו בקהילות ישראל, לעלילות הדם ולשאר הגילויים האנטישמיים הרבים במדינות אירופה. **הבצלת** קיווה לישועה מן השמים: "אנא ה' אדון הכל! [...] הושע אמללים ארוכתנו הצמיח, ארוכת הגלות [...] הקהל את העם אסוף הנדחים אל היכל אומך אחוזת הורים ארץ האבות השב הדרת אריאל הר המוריה" וגו'.¹³³ בעל העיתון הלין על התגברות האנטישמיות וטען שגם באמריקה "השנאה לעם ישראל כבר החלה למצוא מסילות", אולם מערכת המשפט האמריקנית, בשונה מזו שבצרפת, ידעה להתמודד בהצלחה במשפט עלילת שנערך בשנת 1898 נגד איש הצבא הנוצרי, קפטן א"מ קרט (Oberlin M. Carter); 1856-1944) שהואשם בהונאת הצבא.¹³⁴ בית הדין הצבאי הרשיע את הנאשם בשנת 1899. בעקבות גזר הדין שברו את חרבו וזכויותיו נשללו, כשם שעוללו לדרייפוס, אך הנשיא ויליאם מקקנילי מינה

זמן מה הוא גם דיווח על שופטי זולא בפריס ש"העביטו כלי ביתו של צאלא [כך!] בעד כסף ענושים אשר הושת העולה בסך 3200 פראנק".¹²⁴

עוד שתי ידיעות הקשורות ביהדות צרפת פרסם **הבצלת**. הראשונה, על פטירתו בפריס בגיל 85 של הרמן ריינאך (Reinach), אביהם של יוסף ריינאך – "הנודע במלחמתו להראות צדקת דרייפוס", ושלמה ריינאך, חבר בוועד יק"א. הידיעה השנייה: בעת בחירת נשיא צרפת החדש ניסו האנטישמים לפרוע פרעות והתנפלו גם על בית רוטשילד, שברו חלונות וצעקו "מות ליהודים!".¹²⁵

ב-19 בספטמבר 1898 נודע שדרייפוס נחון ושחרר ממאסרו. הידיעה הזו רוממה את רוחו של אב"י ששהה אז בקושטא, וכך כתב לרעייתו: "מה נפלאים המעשים הנעשים בצרפת כעת! מה רב הדרך אשר עברה כבר 'האמת' מעת משפט זולא ועד כה! אני מתחיל להאמין כי יש נביאים בעולם. זולא, במכתבו הנשגב, היה נביא אמת. כל דבור ודבור שלו שם הוא – דברי נבואות! אשרי הארץ שיש בה חרות הדפוס! אשריה, מאה, אלף פעם אשריה!"¹²⁶ גם **הבצלת** הביעו אופטימיות נוכח שובו של דרייפוס לצרפת, והיה מי שחזה בסיפוק את גוויעתה של האנטישמיות בעזרת "צור ישראל". הפעם נאמרו דברים נוקבים על העלילה שגרמה נזק לא רק בצרפת אלא גם באלג'יר, אך העתיד צויר בצבעים ורודים.¹²⁷

ב-3 ביוני 1899 הורה בית המשפט העליון הצרפתי לקיים משפט חוזר לדרייפוס, בעקבות פנייתו של לוס, רעייתו של דרייפוס, אל שר המשפטים (4 בספטמבר 1898) בבקשה לרוויזיה ולהחלטת הממשלה לדיון חוזר. הידיעה על כך עוררה התרגשות רבה בירושלים ובית מדרש "אברבנאל" פרסם מודעה: "בקורת (רעוויזיאן) תהיה למשפט דרייפוס".¹²⁸ ב-30 ביוני הגיע דרייפוס מאי השדים לקראת המשפט שנערך בעיר רן בין ה-7 באוגוסט ל-9 בספטמבר 1899, וב-19 בחודש, לאחר הדיון המשפטי, הוחלט לחון אותו ולשחררו ממאסרו. בשלהי שנת 1900 נכנס לתקפו חוק החנינה הכללית.

המשפט הצבאי שנערך ברן, חמש שנים לאחר הרשעה הראשונה ועל סמך אותו כתב אישום, גרם אי נוחות רבה והנה ואלדק-רוסו (Waldeck-Rousseau) ציפה לזיכוי של דרייפוס ולסיומה של הפרשה המעיקה. היה חשש שהרשעה נוספת של דרייפוס תחולל מהפכה בצרפת ואולי גם בגרמניה. אולם השופטים, שהושפעו מעדותם השקרית של מרסיה, גודפראו קוויניאק (Cavaignac) וחבריהם הקצינים, נאלצו לבחור בין זיכוי של דרייפוס שפירושו הטלת האשמה כבדה על הצבא לבין הרשעתו, ובחרו להרשיעו ברוב דעות. בהכרעת הדין נשקלו סיבות מקילות ונגזרו עליו עשר שנות עבודת פרך. דרייפוס נכלא, אך מיהר לערער על תוצאות המשפט. היה ברור לכול שההכרעה אינה סופית ושצפויה עוד מערכה משפטית קשה. כדי לסכל את המהלכים המשפטיים הצפויים הוצעה לדרייפוס חנינה בתואנה שמצבו הבריאותי החמיר ונשקפת סכנה לחייו. ראש הממשלה ושר המלחמה שכנעו את הנשיא ואת הממשלה בנחיצות המהלך, ומקורבי דרייפוס שכנעו אותו לוותר על הערעור, בתמורה למאבקו על חפותו. צו החנינה ניתן ב-19 בספטמבר 1899 ודרייפוס יצא לחופשי.

הבצלת הגיב באכזבה על תוצאות המשפט ברן. דרייפוס אמנם שוחרר, אך לא זוכה, ובלשונו של סופר **הבצלת** בווינה: "לדרייפוס

חוקר. החוקר ניקה אותו מאשמה ובית המשפט זיכה אותו והעניש את מעליליו.¹³⁵

הצבי חדל לצאת לאור בראש השנה תרנ"ט (1898), כשדרייפוס היה כלאו באי השדים. הופעתו נתחדשה בט"ו בכסלו תר"ס (17.11.1899). תחילה פעמיים בשבוע, בימים שלישי ושישי, והחל בכ"ב בכסלו תר"ס (24.11.1899) ראה אור גם העיתון **השקפה** לאחר הפסקה של שבעה חודשים, בתדירות של פעמיים בחודש.¹³⁶ אב"י הביא עמו חידושים ושיפורים רבים בשובו ממסעו. הראשון שבהם הוא עיצובם המודרני של עיתוניו. חודשים אחדים היה עמוד השער של **הצבי**, "עתון לחדשות לספרות ומדע, להלשון ועניני המדינה", ובמרכז עמודו הראשון – מברקים בשתי שפות, עברית וצרפתית (Nos Depeches). בגיליון הראשון הוא התייחס לעלילות הדם ולמשפטים וציין ש"עמנו כלו טובע בים [...] צוררנו אוכלים אותנו בכל פה [...] עלילת הדם, שבה לתחיה ומתפשטת כקטב בארצות רבות".¹³⁷

בגיליון השני של סיכום אב"י את השנה שבה היה העיתון סגור. לדעתו, האירוע הגדול והיחיד בשנה החולפת שמילא את "חללו של כל העולם כלו והשעה את כל המחשבות והלהיט את כל הלבבות [...] היה 'מעשה דרייפוס'". הוא הביע את ביטחונו שהפעם "שמי הרקיע כבר החלו להכסיף [...] והחלו להבקיע קרני אילת השחר של הצדק".¹³⁸ אך לא יכול היה לצפות שתעבורנה עוד שש שנים תמימות עד שאור הצדק יראה ברבים.

הפרשה והסתעפויותיה סוקרו גם בשנת תר"ס (1900), אלא שאב"י התמסר לכתיבת מילונ, נטל פסק זמן מעריכת העיתון והפקיד את המלאכה בידי יודילוביץ'. בחורף דיווח נחום סלושץ מפרין, שיש בדעת אמיל זולא לבוא לירושלים ולכתוב בה שני ספרים, האחד על תקופת ישוע הנוצרי והשני מימי ההווה, ואב"י כתב בהתלהבות, "אחרי לורד רומא – ירושלים... ואנו מאושרים כי זכינו להיות הראשונים לבשר הבשורה הגדולה בעולם הספרות".¹³⁹ שמועה חסרת שחר זו תחזור על עצמה כעבור שנתיים.

הדיון המשפטי ברן עורר סקרנות רבה גם מחוץ לגבולותיה של צרפת ותועד לראשונה בקולנוע. טרובדור סרטים נודד, האיטלקי קולורה סאלבאטורה, אשר החזיק במכונת הקרנה ידנית ועמה עבר מעיר לעיר להקרין את סרטיו, הגיע כעבור חודשים אחדים לירושלים להקרין את הסרט **יומן משפט דרייפוס**. אב"י קידם בהתלהבות רבה את הנווד האיטלקי, ובמיוחד התרגש מן הסרט שהוקרן בירושלים במלון "אירופה". באותו יום הוא הסב את ה"סינעמאטוגראף" ל"ראינע", וחמדה מיהרה להמליץ עליו **בהצבי**, וכך כתבה: "אם לא היתם ברן בעת משפט דרייפוס לכו לראינע וראיתם את הנאשם לפני שופטיו כמו שהוא, עם כל תנועותיו, הליכתו התרגשות פניו, מבט עיניו, הכל, הכל [...] תשתוממו ותתענגו הרבה כי עד כה לא המציאו דבר יפה ומפליא כהראינע".¹⁴⁰

השינויים בסדר יומו של העם היהודי

בשנים תרס"א-תרס"ו (1901-1906) נתמעט העיסוק בפרשה ובספיחיה והיא נדחקה לשולי העיתונים, הן משום ירידת המתח בצרפת נוכח מיעוט האירועים סביב המשפט, והן משום שנושאים אחרים בעלי חשיבות רבה יותר גדשו את עיתוני ירושלים. בשנים

1902-1903 העסיקו את הציבור הפרעות בקישינוב (אפריל 1903), המשפט נגד הפורעים וגורלם המר של היהודים נגועי הפרעות. בעקבות הפרעות הללו הופנתה תשומת הלב לגורלם של הילדים היתומים שהובאו לארץ ישראל. בקיץ אותה שנה 1903 נתבשר אב"י שדרייפוס מוכן לחתום על בקשת סליחה, אולם הודיע שלא הייתה זו יוזמתו. אב"י מיהר לפרסם את מדורו "מעשה דרייפוס", שבו דיווח מעיתוני העולם, ובין השאר פרסם את מכתבו של דרייפוס ל"רנק" (יוסף ריינג), ובכך סיים את עיסוקו בפרשה באותה שנה.¹⁴¹ בקיץ 1903 עלתה על סדר יומה של התנועה הציונית התכנית הבריטית ליישוב היהודים הנרדפים במזרח אפריקה, שנודעה כהצעת אוגנדה, והשתלטה על השיח הציבורי היהודי בעולם ובארץ ישראל.

בשנים 1904 ו-1905 התמקדה תשומת הלב במלחמת רוסיה-יפן ובהשלכותיה על היהודים בחו"ל ובארץ ישראל. העיתונים סקרו בהרחבה את הפרעות בהומל, ובעיקר את המאבקים המרים שהתנהלו בארץ ובחו"ל בשאלת אוגנדה ואת בחירת הצירים לקונגרס הציוני השביעי. לאלה נוספו המאבקים בבערות ובחלוקה, דיווחים על המתחולל במושבות, במגפות שפרצו לעתים מזומנות וגבו קורבנות רבים. לצד האירועים המסעירים הללו הוסיפו העיתונים לעסוק בפרשה המתגלגלת בעצלתיים.

בתרס"ב (1902) התפרסמו רסיסי מידע שהועתקו מן העיתונות הצרפתית, שלרובם לא הייתה אחיזה במציאות. כך למשל פורסם ששר המלחמה בצרפת החליט להשיב ליוסף ריינג את מעמדו בצבא, לאחר שבעת "מעשה דרייפוס" פיטר את ריינג בגלל יחסו ל"מעשה" ההוא.¹⁴² פורסם גם שזולא מבקר בארץ ישראל ואוסף חומר לכתביבת רומן, שכאמור הוכחש עד מהרה.¹⁴³ אולם אהדתו של אב"י לזולא עשתה כנפיים, ובהמגיד **לישראל** דווח שזולא נמצא בירושלים כבר שבועות אחדים, אוסף חומר לרומן חדש, ו"משתעשע הרבה עם אליעזר בן יהודה והוא מאיר פניו אל התנועה הציונית". ידיעה זו הוכחשה כקודמתה.¹⁴⁴ כן פורסם שהזיפן אסתרזהי, אשר הודה כי זיף את הרשימה שבגללה נשפט דרייפוס כבוגד, נמצא עכשיו באמריקה.¹⁴⁵ לקראת סוף אותה שנה החלו לדלוף שמועות כאילו מסר דרייפוס סודות צבאיים לרוסיה! המידע הכוזב הוכחש בעיתון **רדיקל** (*Radica*) ודרייפוס הודה על כך במכתב גלוי עורך, והוסיף שגאסטון גליפה הודה בפני יוסף ריינג כי לאסתרזהי היו שני עוזרים, וכי לדרייפוס לא היה כל מגע עם הגרמנים או הרוסים. כשנודע לגליפה על מכתבו זה דרייפוס הוא פרסם מכתב גלוי בעיתון **דְּבָה** (*Debats*), ולפיו מכתבו של דרייפוס נועד להשיב לתחייה את משפטו ולכך לא ייתן יד. לטענתו דרייפוס כבר ביקש סליחה ובכך הודה באשמתו, וכידוע הממשלה בראשות ואלדק רוסו החליטה לקבל את הכרעת הדין ברן. על טענה זו השיב דרייפוס שמעולם לא ביקש סליחה, וכאשר ניתן פסק הדין ברן הוא חתם בו בערב על ערעור לבית המשפט העליון. אחיו מתייה בא אל תאו ב" 11 בספטמבר עם מכתב מגליפה שר המלחמה, ובישר לו שהממשלה הסכימה לסלוח לו, אולם ערעורו אינו מאפשר זאת. משום כך הוא נאות למשוך את ערעורו, כי כשל כוחו להמתין לערעור ולגרום סבל נוסף למשפחתו.¹⁴⁶

בשנים תר"ס-תרס"ב (1900-1902) התכנס **הבצלת** אל תוך תחומי היישוב הישן ופרסם מידע רב על הסוגיות שהעסיקו את יהודי ירושלים, חברון, צפת ויפו. במקביל הוא דיווח על המתרחש בערי

הידיעות האחרונות שהגיעו

ל"בית מדרש אברבנאל"

פאריז, 30 מאי

השופט בלורבוסקה אשר לחוות דעתו היו כל עיני דורשי צדק נשואות, הציע במסקנתו לפני ביה המשפט להלכות, כי המעשה החדש הדרוש עפ"י החק להצדיק את בקרת המשפט נמצא בהתנלות שני מכתבי אסתר: הכתובים על ניר מיוחד דומה לזה של הפורדירו.

באחרית דבריו הוא מבטיח על כבודו ואמונתו כי נוכח הוא כי אסתר: הוא אשר כתב את הבורדירו, וכי כבוד החיל איננו דורש מאסר איש נקי באי השדים.

דבריו הטילו סערה גדולה; כל מתנגדי הבקרת חפו ראשם. מאני, הקטנור לבית משפט התלונת, החל את דרשתו באמרו כי הבורדירו שהוא מעשה ידי אסתר: הוא שהסב בכל הרעה שבאה על דרייפוס.

בשורה טובה

אחרי הדפסת הידיעה האמורה הגיע :

תלגרם מיוחד לבית מדרש אברבנאל

פאריז יוני (כ"ו סיון) שעה חמשת אחרי הצהרים

בית המשפט לתלונות החליט ביום אתמול (יום ש"ק) כי :

בכורת (רעיוניאן) תהיה למשפט דרייפוס!

בארץ ישראל מסכת הגילויים על המסמכים המזויפים ובכללם אלה שהוצגו בפני בית המשפט ברן, כפי שהוצגו בעיתוני צרפת. באחד הדיווחים צוין שהשופט החוקר אַתְלֶן גילה פקיד צבא מזייף רשומות. הוא הביע את אמונו המוחלט בבית המשפט העליון שיעיין בסוף החודש בבקשת דרייפוס לשוב לבדוק את העניין ובתוך חמישה חודשים יצא הצדק לאור.¹⁵⁴

ואכן, כעבור חודש ימים הסתבר שהתובע הכללי מנואל בודואן הצליח לשכנע את בית המשפט (15.3.1904) לבדוק מחדש את עמדתו.¹⁵⁵ בידיעה נוספת, שביטאה את האופטימיות שפשטה גם בירושלים, הבהיר אב"י שגם אם יזוכה דרייפוס, והסיכויים רבים שכך יהיה, הוא ישוב לשירות צבאי לזמן קצר בשל בריאותו הרופפת.¹⁵⁶ במהלך שנת תרס"ה (1905), **הבצלת**, שנערך בפועל בידי גד (גפ"ן, גפן), בנו של פרומקין, לא דיווח כלל על הפרשה. העורך

תורכיה. כתבו בווינה, מו"ח, ריכו מידע רב על גורלן של קהילות ישראל ובמיוחד על עלילות דם, על פרעות ושאר מרעין בישין שפקדו באותן שנים את יהודי אירופה וצפון אפריקה.

בראשית תרס"ג (1902) הלך לעולמו אמיל זולא שעה שאב"י ורעייתו שהו בחו"ל ועיתונם הופקד בידי של איתמר בן אב"י. פטירתו בטרם עת של אחד מגיבוריה המרכזיים של הפרשה היה עניין לענות בו. כבר בגיליונו הראשון של העיתון דיווח בן אב"י על האסון הכבד, ובמסגרת שחורה נכתב: "אמיל זולא ז"ל נפטר פתאום ב-29 ספטמבר בלילה לשנת שתיים וששים לימי חייו". באותו הגיליון הוא קונן על "בכי נסתר מלא בפרט את עיני העם היהודי הגדול", ושיבח את זכר זולא הסופר, "חולם החלומות היתר גאוני יתר ישר, היתר אמיתי" וכולי.¹⁴⁷ בן אב"י תיאר את הלוויתו ש"היתה נהדרה", ציין שבין שאר ההולכים אחר מטתו היה "דריפוס היהודי לבוש בגדים פשוטים", והכביר תיאורים מן העיתונים הלועזיים. רבים ממעריציו של זולא המת החליטו לקרוא בשם זולא את כל הילודים בחודש תשרי בצרפת, והוחלט לרשמו בספר הזהב לצד גדולי ישראל.¹⁴⁸

בתום השנה הסתלק לעולמו גם לזאר והוא בן 38 שנה בלבד. בן אב"י בחר שלא לדון ביהדותו של לזאר, מיעט לספוד לו והסתפק בפרטים שלה: "בשורה רעה באה מפריז, כי הסופר המפרסם ברנר לזר שבק חיים לכל חי. הראשון אשר העז לקרוא הקריאה [...] כי דריפוס חף מפשע". הוא ציין שלזאר היה לכתחילה רחוק מענייני העם היהודי ורק במשך השנים התקרב אליו והצטרף אל התנועה הציונית.¹⁴⁹ לימים ציינה חמדה את יחסו המיוחד של בעלה אל לזאר וחבריו, וכך כתבה: "לפני עיני רוחו עמדו תמיד למופת הלוחמים בעד חפש ואור בצרפת, הסופרים אשר בידם האחת החזיקו את העט ובשניה את האקדח להגן על עצמם מהתנפלות מתנגדיהם".¹⁵⁰

גם בתרס"ד (1904) נמנע בן-יהודה להרחיב את עיסוקו בפרשה והסתפק במסירת פרטי מידע בודדים, אך חידש את מדורו "משפט דרייפוס". כך למשל הוא ציין בשמחה, בהסתמכו על מידע בלתי מבוסס ואולי על תקווה מוקדמת, כי שעת הצדק לדרייפוס הנה הגיעה. שר המלחמה אנדרי (André) בדק את כל הכתבים והתעודות והתברר לו שפסק הדין ברן ניתן על יסוד זיופים. הוא מסר לשר המשפטים את מסקנותיו והממשלה החליטה למסור את הממצאים לוועדה משפטית לחוות דעת אם להחזיר את העניין לבית הדין. הכותב משוכנע שכך יוחלט בגלל הזיופים ובשל אחד מחברי הוועדה, היהודי פרדיננד אלפנדר.¹⁵¹ כעבור ימים לא רבים התחזק העיתון בתקוותו על סמך החלטת הוועדה להחזיר את הסוגיה לדיון נוסף, בהתבססו על פשוט דברים: הראשון, שעדותו של גריבלין, שומר הכתבים במשפט ברן כאילו ראה את פיקאר ואת עורך הדין לבלואה בודקים את הכתבים – דברי שקר הם על פי הודאתו. השני, שבמכתבו של ציר גרמניה בפריס, הנסיך פון מינסטר, ליוסף ריינך, הובהר מפורשות שפון שווארצקופן היה במשא ומתן עם אסתר: וזאת דרייפוס לא הכיר. ולבסוף, שמכתב הנוגע לתנועת הצבא ברכבות זיף אנרי (H.J. Henri) בשעה שדרייפוס היה כבר בבית האסורים.¹⁵²

אב"י לא הסתיר מקוראיו את המחלוקת שפרצה בין קלמנסו ופיקאר, שתבעו דיון משפטי בבית הדין הצבאי, שרק בכוחו להשיב לדרייפוס את כבודו, לבין ז'ן ז'ורס וחבריו שהטילו ספק באמינותו של בית דין צבאי.¹⁵³ באותם חודשים בתרס"ד נחשפה בפני הציבור

ובנו לא תלו תקוות רבות בהליך המשפטי המייגע, ופרסמו את שירו הסאטירי של בר נ"ש [=נח שפירא], "מכתם מ'אי השדים'" ("למקרה השנות משפט דריפוס, זכר לימי גלותו על האי הנזכר").¹⁵⁷

החלטת בית המשפט העליון מ-12 ביולי 1906 לבטל את פסק הדין ברן ולהעניק לדרייפוס זיכוי מוחלט (ריהביליטציה), שמה קץ לתריסר שנות סבל והשפלה לאיש ולבני ביתו, ולחרדות ולאכזבות ליהודי צרפת בפרט ובאירופה בכלל. עבור אב"י ואוהדי צרפת בארץ ישראל היו הימים 13 ו-14 ביולי 1906 "ימי הנצחון הגמור של האמת והצדק בצרפת ולהאנושות פלה".

פסק הדין שניתן ב-13 ביולי "קרע וביטל" את שפסק בית הדין הצבאי ברן בשנת 1899 וזיכה את דרייפוס לחלוטין. היסוד לזיכוי היה הגילוי שכל התכתובות היו מזויפות, כשהוכח בעליל שמכתבו של הנספח הצבאי האיטלקי, קולונל א' פניזרדי (Panizzardi), לשווארצקופן, מכתב שעליו הסתמך בית הדין בהרשיעו את דרייפוס, היה מזויף. לאחר שפרקליטו של דרייפוס, אנרי מורנר (Mornard) והתובע הכללי מנואל בודואן (Baudoin) הוכיחו שהמסמך זויף, לא נותר לבית הדין העליון אלא לזכותו מכל אשמה ברוב של 30 נגד 18. דרייפוס ויתר על הפיזיו הכספי שהיה זכאי לו, והתבקש לבחור את העיתונים שבהם תפרסם הכרעת הדין, פרט לעיתון הרשמי. למחרת היום הוקרא פסק הדין בפני בית הנבחרים והסנט, ובהצבעה שנערכה תמכו בו 473 סנטורים לעומת 42 מתנגדים, ובהם שר הצבא לשעבר מרסיה. במהלך הדיונים הודה הנשיא אנרי בריסון, שמיד עם היוודע לו דבר זיפו של קצין הלשכה לסטטיסטיקה אנרי הוא דרש לעיין מחדש בפסק הדין, חרף התנגדותו של שר המלחמה גודפרוא קוויניאק. בדיון הסוער שפרץ בעקבות דבריו התלהטו הרוחות עד כדי החלפת מהלומות.¹⁶³

כעבור שבוע ימים נתפרסמה ידיעה טלגרפית מפריס, שבמשתה שנערך "בבית המועדה" הצבאי (אולם המטכ"ל הצרפתי) היכה אחד הקצינים את דרייפוס "מכת לחי".¹⁶⁴ למחרת היום פרסם אב"י את מאמרו "קשוט דריפוס באות הכבוד לגיון הכבוד". במאמר הנלהב תואר טקס הענקת אות ליגיון הכבוד לדרייפוס ולפיקאר שנערך ב-21 ביולי בחצר בית הספר הצבאי בנוכחות קהל רב שהשתתף "במלחמת הצדק והאמת". ראש הטקס גנרל ז'ילן הודה למגלה הזיוף טרג' (A. L. Targe), שכבר ב-4 באוקטובר 1903 דיווח על ממצאיו, והעניק גם לו אות כבוד. הוא פנה אל דרייפוס וקרא: "בשם נשיא הקהילה ובכח ההרשאה הנתונה לי אני עושה אותו מירור דריפוס פקיד לגיון הכבוד", חיבק את דרייפוס וקרא בקול: "יחי הצדק! יחי הצבא! יחי פיקאר!". ופיקאר שהתבונן בטקס מחולן חדרו קרא: "לא! לא! דריפוס!".¹⁶⁵

באותם שבועות הסתפק **הבצל** בפרסום "מברקים" (טעלעגרמים), ש"הגיעו אל שולחן המערכת" מפריס,¹⁶⁶ וזמן קצר לאחר מכן פרסם מו"ח **הבצל** רשימה מחורזת ובה ביטא את שמחתו:

(בסמין טוב ומזל טוב!) היהודי הנאמן דרייפוס עמל ואון בו בהביטו ורואה עליו המיטו, כי מרגל הוא החליטו, תבעוהו למשפט ונענש להיות כשעיר המשתלח לעיני עזאזל ירכיבו? הפשיטו, אח"כ שרביט חסד לו הושיטו, ויצא לחפשי בתורת נדבה, אבל הוא בתור האדם במעלה לא חנינה אבה, כייאם משפט אמת דרש ושאלתו לא ריקם שבה, ונמצא נקי מכל חשד והושב על כנו בצבא.

ראו אנכי נותן לכם סמנים בסדר א"ב למזכרת תפארת: אמרו בשירו גילה דיצה הוד והדר זכות חסד חן טוב! אתא בקר באיגד בטל גזר דין דרייפוס הנאשם ועדים זוממים חזו טפל! זה חלק טהור-

ברגל אחת
הנני עומד במחנה היהודים,
כי בן להורים עברים גולדתי,
אף כי דעת אחי המרודים
לא חפצתי ואף לא למדתי...
ברגל השנייה
הנני עומד במחנה הגויים,
כי בינם גלדתי מעודי,
אף כי ירדפוני גם לעין רואים
ולעפר ישכינו את כבודי...
ובעוד רגל -
במחנה השדים אני עומד כבר:
בעון יהדותי שלחתי הלום -
על לא עון בי - וכאסיר אל כך
את עקבי ישמרו כל היום...
אכן פלא!
כמה חכם הראש לבית אבי
לראות את הנולד בחיים:
הכי קרא מאז - לפצעי לבבי -
משפחתי בשם "שְׁלֹש־הַרְגָלִים"!

הזיכוי

מראשית תשרי ועד טבת תרס"ו (1905-1906) עסק **השקפה** בעיקר בפרעות ביהודי רוסיה, ולפתע (בגיליון 20) נשתרבה ידיעה קצרה ולפיה הקצין הזייפן אנרי ששם קץ לחייו חי בברזיל. העורך הבטיח להרחיב בגיליון הבא, אלא שגם בגיליון הבא אין ביטחון מלא במידע הזה, שהרי קיימות ידיעות מוצקות שאנרי נמצא שחוטש במיתו.¹⁵⁸ בחודשים סיון-תמוז תרס"ו (1906) התחוללו פרעות ביהודי דרום רוסיה ומערבה בידי פרובוקטורים מנוסים, תחילה בביאליסטוק ולאחר מכן בערים אחרות שבהן חיו אלפי יהודים. המדור הקבוע "ברוסיה" השתנה **בהשקפה** ובמקומו נפתח מדור מיוחד בשם "המעשים ברוסיה". גם **הבצל** הרבה לדווח על "שבר עמנו ברוסיה" וקרא לעצרות המונים להתפלל לשלומם של האחים ברוסיה.

לקראת סוף חודש סיון חידש אב"י את מדורו, הפעם בשם "ענין דריפוס", ובו דיווח על המשא ומתן לחידוש המשפט שיוכרע "ביום י"ה י"ו יוני זה".¹⁵⁹ במדור "חדשות כלליות" דווח על ישיבת בית המשפט העליון לערעורים שבמהלכה הצהיר התובע הכללי כי דרייפוס זכאי ואין מקום להעמידו למשפט נוסף.¹⁶⁰ כעבור שבועיים (25.6.1906, א' בתמוז) דיווח העיתון שוב על מסקנתו של התובע הכללי, שדרייפוס חף מפשע.¹⁶¹ כעבור שלושה שבועות דיווח העיתון על הקטטה בין שר המלחמה ארתור גונס (Gonse) לבין פיקאר שבעקבותיה נערך דו"קרב בין השניים. פיקאר גבר על גונס, אך רחמיו נכמרו וגונס לא נורה למוות כצפוי. כמו כן נמסר על ביטול פסק הדין שנתקבל בבית המשפט ברן, וכי בעקבות החלטה זו תציע הממשלה הצעת חוק להשיב את דרייפוס ואת פיקאר לשירות הצבאי, והוחלט גם להטמין את עצמותיו של אמיל זולא בפנתאון.¹⁶²

ידים, יען כי לחנם כבודו לקח, זדים חפרו טמנו יקושים, כרו לפעמיו מצודים, לחץ מכאוב גורא סבל; עתה פניו צוהלים קרנו רוממה שגיא שם התלהו! נצחו סניגוריו עזוריו פיקארט, צאלא, ענדוחו פאר צדקת קאפיטאן, סכלו עצת סוררים ערומים עריצים פריצים פקידי צבאות צרפת, סגרה עולתה פיה, צורריו קמו רודפיו שתו תרעלה קושתא קאי קשר רשעים שקר תרמיתם".¹⁶⁷

בסכמו את אותה שנה התעלם **הבצל** מן הזיכוי המוחלט, מן החוק שנתקבל (15.7.1906) להחזרת דרייפוס ופיקאר לצבא ולהעלאתם בדרגה ומהפרשה כולה, ובחר להתייחס לפרעות שהתחוללו ברוסיה.¹⁶⁸

אחרית דבר

פרשת דרייפוס וספיחיה בצרפת ומוחץ לה והשפעותיהן על המשטרים בצרפת ובמדינות המלוכניות השכנות לא הסעירו את יהודי ארץ ישראל, כפי שמעידים עיתוני הזמן. הפרשה שהטילה כתם חמור על נאמנותם של היהודים לשלטונות בארצות פזוריהם, והבעירה רגשות ומעשים אנטישמיים, הותירו אותם אדישים משהו.

חשיבותה של פרשה נמדדת בדרך כלל על פי תדירות הופעותיה בתקשורת ונפחן, אופי ההופעה (דיווח, פרשנות, הבעות דעה) ומספר בעלי הדעה, איכותיהם וגיוונם. על פי אמות המידה הללו ניכר ההבדל המהותי בין שני העיתונים הירושלמיים היריבים. אב"י נרעש מן הפרשה בשנותיה הראשונות וגדש את עיתוניו **הצבי והשקפה** במידע רצוף ובהבעת עמדותיו, בהנחה שיעניינו את משכילי היישוב. לעומתו י"ד פרומקין, מו"ל **הבצל**, ובעקבותיו בנו גו, שמרו על פרופיל תקשורתי נמוך, ופרט לפיסות מידע שתורגמו מעיתוני חו"ל לא הביעו את דעתם. קוראי שני העיתונים הללו מיעטו להגיב על העולות, על חוסר הצדק ועל הטיות הדין שנחשפו, והעדיפו להמתין לסיומה של הפרשה, בבחינת "לא תעירו ולא תעוררו". הדעת נותנת שציבור קוראי **הבצל** התעניין יותר בגורלם של יהודי מזרח אירופה מאשר בזה של יהודי צרפת וצפון אפריקה. עם זאת עדיין נשאר השאלה אם חששו להביע דעה שמא יכולה ליהודים בצרפת או בארץ ישראל, או אם נמנעו מלהגיב כדי לא להכעיס את הברון, את כ"ח, את יק"א וארגונים אחרים. לאלה לא מצאנו תשובה חד משמעית.

מנקודת מבטם של יהודי ארץ ישראל היו גיבוריה ה"חיוביים" של הפרשה זולא ולזאר. דרייפוס עצמו נמנע מלהתבטא פומבית על תחושותיו הלאומיות או היהודיות, ויחסו לציונות ולארץ ישראל היה מסויג ולא ברור.¹⁶⁹ בקלות יחסית אפשר היה להזדהות עם אישיותם המוסרית ומעשיהם, להתייחס אל הפרשה ולהביע עמדות חריפות שקשה היה לבטאן נגד התנהלותם של גורמי הממשל והצבא ואישים הנגועים באנטישמיות ששירתו אינטרסים פנים צרפתיים מובהקים. זו אולי הסיבה לכך שבארץ ישראל, ולא רק בה, שימשו השניים מוקדי הזדהות טבעיים. ערוץ ביטוי עקיף שימש גורלם של בני משפחת רוטשילד, שאפשר ליהודי ארץ ישראל להביע את תמיכתם בהם, להזדהות עם נרדפותם של היהודים ולהביע את שאט הנפש מן האווירה העוינת בצרפת.

למרות התבטאותם המוגבלת של עיתוני ארץ ישראל, העיד כעבור שנים איתמר בן אב"י שבשיח החברתי העסיקה הפרשה את הציבור היהודי ואף הסעירה רבים:

אין לתאר את מה שאירע בארצנו מסביב "מעשה" זה, כפי שכינהו אבי גם בעתוננו, גם "התבצלת" מתחרתו [...] היוכחים מסביב למאורע הזה היו סוערים בכל בית. הללו מפארים ומרוממים ומקלסים ומהללים עד לשמים את המפקד הצבאי ואת דימנו' ולבורי סנגוריו – ובוכים בדמעות-שליש למקרא מכתבי המפקד לרעתו, ונרעשים ממאמרי "הנמר" קלימנסו ומקריאת ה"אני מאשים" לאמיל זולא, והללו – הקיצוניים ביותר, קצתם מטילים את האשמה על [...] "אפיקורסותו" של הנאשם הגדול. בביתנו היה, כמובן, רוב לילי-שבת והיום שלאחריו מלאים רעש והמולה לרגלי מאמרי אב"י על המאורע הגדול הזה. ביוכחים השתתפו כל פנייהעיר, יהודים, ערבים וגם נוצרים. כגולת הכותרת לכל אלה היה מאמרו של מכס נורדאו, שמתברר **כתבו במיוחד ל"השקפה"**.¹⁷⁰ "סוס זקן של מלחמה אנוכי" – כך החל נורדאו את מאמרו המפוצץ שנכתב כמובן צרפתית ואבי תרגמו לעברית. עסיס רמונים! – נזעק רבי שמואל סלנט העיוור כבר, כשקראו באזניו את מאמרו של נורדאו.¹⁷¹

אכן, מאמרו של נורדאו, "האידיאל הנצרך", על המשיחיות כאידאל היהודי הנצחי, נכתב לבקשת אב"י, אך לא עלה בידי לאשש את תיאורו של בן אב"י על העניין הרב שעורר. לאחר סיומה של הפרשה דנו עיתוני אב"י בהיבטיה השונים ובספיחיה, ומדי פעם הושו פרשיות דומות לזו של דרייפוס אך ללא מוראן של מלכויות.¹⁷²

הערות

- 1 Burns, M., *Dreyfus: A family affair 1789-1945*, New York 1991, pp.170-195.
- 2 משה בילינסון, "להזכיר נשכחות: משפט דרייפוס", **כתיב משה בילינסון**, ערוכים ומסודרים בידי ב' כצלסון, כרך ראשון, תל-אביב ת"ש, עמ' 217-225. פורסם לראשונה בדבר, 19.9.1934.
- 3 על חגיגת יובל המאה שקיים "החוג ע"ש ברנאר לאזאר" ביוזמת הליגה לזכויות האדם והאזרח ב"24.11.1966, ראו: מ' יארבלום, "שני יובלות 100 שנים להולדתו של ברנאר לאזאר, 60 שנה לרהביליטציה של הקפיטן דרייפוס", **הפועל הצעיר**, 17 (17.1.1967), עמ' 11.
- 4 גם בלבנון ובמצרים עסקו העיתונים הערבים בפרשה. ראו: ש' שחיק, "פרשת דרייפוס בעיתונות הערבית", **מיכאל** יד (תשנ"ז), עמ' קפז-ריד. רק לאחר ששוכנעו בחפותו של דרייפוס דרשו רוב העיתונים לחדש את המשפט, גינו את שלטונות צרפת ואת הצבא והסתייגו מגילויי השנאה ליהודים.
- 5 נורמן קליבלאט (עורך), **פרשת דרייפוס והשתקפותה בספרות, באמנות ובתקשורת**, משרד הבטחון תשנ"ב, 1991. בכלל אלה גם אמנות בעלת גוון אנטישמי. ל' נוצ'לין, "דגה ופרשת דרייפוס: דיוקנו של הצייר כאנטישמי", שם, עמ' 92-109; "דרייפוס בכתריאליבקה", **כתיב שלום-עליכם**, כרך שלישי, תרגום: י"ד ברקוביץ, תל-אביב תשי"ט, עמ' פז-צג; לזי שוורצפוקס, "שיר דני על הקפטן דרייפוס", **קרית ספר**, סג, ב (תש"ן-תשנ"א), עמ' 638-685; ניצה דורי, "פרשת דרייפוס והשתקפותה בשני רומאנים בלאדינו", **לאדינאר** ג (תשס"ד), עמ' 113-125; יוחנן טברסקי, **אלפרד דרייפוס: רומאן היסטורי**, מרחביה, הקבוץ המאוחד, [1944]. הרומן פורסם לזכר בנימין זאב (תיאודור) הרצל בשנת ארבעים למותו.
- 6 פסל מתתיהו החשמונאי שיצר בוריס שיץ בפריס 1894 נעשה בהשפעת הפרשה. י' צלמונה, **בוריס שיץ כוהן אמנות: חזונו ויצירתו של אבי האמנות הישראלית**, ירושלים, מוזיאון ישראל, 2006, עמ' 22.

- 7 ד' ויטל, **המהפכה הציונית, ג': שלב ההכרעה**, תל-אביב 1991, עמ' 167-187; ירחמיאל כהן, "פרשת דרייפוס והיהודים", שמואל אלמוג (עורך), **שנתאיישראל לדורותיה: קובץ מאמרים**, ירושלים תש"ס, עמ' 307. במאמר הערות אחדות על יחס העיתונים העבריים במזרח אירופה לפרשה, ואף לא רמז על יהודי ארץ ישראל (להלן: כהן, "פרשת דרייפוס"); י' שביט, "רוח צרפת" ו'תרבות צרפת' ביישוב היהודי בארץ ישראל (1882-1914), **קתדרה**, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 37-53 (להלן: שביט, "רוח צרפת"). המשפט לקוח ממאמרו, עמ' 37. שביט אינו מזכיר את הפרשה.
- 8 ג' ירדני, **העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904**, תל-אביב תשכ"ט, הערה 150, עמ' 393. זהו האזכור היחיד של הפרשה בספרה.
- 9 ג' קרץ, "דרייפוס – הגילוי, המשפט, המבוכה: מה כתבה העיתונות העברית בראשית הפרשה?", **קשר**, 16 (נובמבר 1994), עמ' 4-17; הנ"ל, "העיתונות העברית בראשית פרשת דרייפוס", **מעריכים ומכתבי עתים: עיונים בתולדות העיתונות העברית והיהודית**, תל-אביב, ברית עברית עולמית, 1999, עמ' 82-104 (להלן: קרץ, **מעריכים ומכתבי עתים**); השוו: ז'נין שטראוס, "תגובות ראשונות למשפט דרייפוס בעיתונות העברית", **מחקרים בלשון העברית ובספרותה**, כנס הסיניקי (ברית עברית עולמית), (סיון תשנ"ד, מאי 1994), עמ' 175-181. המאמרים הנדונים פורסמו בהמגיד, **המליץ והצפירה**.
- 10 "חדשות שהגיעו לחברת כל ישראל חברים", **הלבנון**, 4 (י"ח באלול תרל"ג), עמ' 29-30, ובו על המס שהוטל על יהודי טבריה נתיני צרפת, שפנו בעניין זה אל הקונסול הצרפתי בבירות. ראו: ט' פארפיט, "הקונסוליה הצרפתית והישוב היהודי במאה ה'ט", **קתדרה**, 5 (תשרי תשל"ח), עמ' 144-161 (להלן, פארפיט, "הקונסוליה"); שביט, "רוח צרפת".
- 11 י' הלפנד, "הקשרים בין יהודי צרפת וארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה ה'ט", **קתדרה**, 36 (תמוז תשמ"ה), עמ' 37-54; מ' קטן, "יהודי צרפת ועמדתם כלפי ארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה ה'ט", שם, עמ' 55-57; מ' גרץ, **הפריפריה היתה למרכז, פרקים בתולדות יהדות צרפת במאה ה'ט**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 271-280 (להלן: גרץ, **הפריפריה היתה למרכז**).
- 12 פארפיט, "הקונסוליה", עמ' 158-159.
- 13 בבית הספר של כ"ח בירושלים למדו בכל הכיתות לפחות שעתיים ביום צרפתי. נסים בכר אל נרסיס לון, 4.12.1894, ש' שורצפוקס, "התכתבותו של נסים בכר, מנהל כ"ח בירושלים, בשנת 1894", **שלם**, ד (תשמ"ד), עמ' 526.
- 14 א' רודריג, **חברה והיסטוריה: 'כל ישראל חברים' ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929**, מצרפתית: צביה זמיר, ירושלים תשנ"א; נרסיס לון, **חמישים שנות היסטוריה**, מצרפתית: א' אלמליח, כרך ב, ירושלים תרפ"ב; א' אלמליח, "נציגות צרפת בארץ-ישראל", **מחברת סח/סט**, גיליונות 1-3 (1957), עמ' 16-21; סט/עא, גיליון 4/5 (1958), עמ' 60-67; עב/עד, גיליון 7/9 עמ' 110-115.
- 15 ר' אהרנסון, "תכנית נטר-רוטשילד: תחילת פעולתו הישובית של הברון בארץ-ישראל", **קתדרה**, 44 (תמוז תשמ"ז), עמ' 55-79.
- 16 על מכתבי אהרון אהרנסון מצרפת לוריו על פרשת דרייפוס וכולי, ראו: אלכס אהרנסון, **עזבון אהרנסון: שורת כתבים היוצאת לאור מאת בית אהרנסון, צמח עבר הירדן וכו' ורשימה ביאוגרפית**, זכרון יעקב 1959, עמ' 24-23.
- 17 ד' יונתן פנסלר, "השפעות צרפתיות על ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל (1870-1914)", **קתדרה**, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 54-66; הנ"ל, **תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל 1870-1918**, ירושלים ושדה-בוקר 2001, עמ' 23-50.
- 18 ח' אבני, "חברת יק"א והציונות", ח' אבני וג' שמעוני (עורכים), **הציונות ומתנגדיה בעם היהודי**, ירושלים 1990, עמ' 125-146; י' מיורק, "אמיל מאירסון וראשית המעורבות של חברת יק"א בארץ-ישראל", **קתדרה**, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 67-79 (להלן: מיורק, "חברת יק"א").
- 19 ולא מכתבי שביט, "רוח צרפת", עמ' 37 ועמ' 48. בשלהי מלחמת העולם הראשונה נאמדו כחמישה אחוז מבין יהודי ארץ ישראל כמבנים צרפתיים. מ"ב"ה הכהן, **מלחמת העמים: יומן**, ב, ירושלים 1985, עמ' 802.
- 20 במדור "עזרת סופרים", מאמרו של מ., "ת"ח העברים בפאריז", **המליץ**, 225
- 21 טוביה פרשל, "אגודה להפצת השפה העברית בפאריס לפני למעלה ממאה שנה", **הדואר** (29.9.2000), עמ' 17-18; וראו: אלדש, "מפריז" (מסופרנו המיוחד), **השקפה**, 13 (י' בטבת תרס"ג), עמ' 102-103, ובו על ייסוד האגודה "עבריה" ועל כמיהתו לקשר עם צעירי ארץ ישראל.
- 22 J.M. Delmaire, *De Hibat-zion au Sionisme politique*, Ph.D. Thesis, Lille, 1990 p. 203, וכן י' מיורק, "חברת יק"א", עמ' 69, הערה 9. חיים מרגליות-קלוורסקי, חבר הוועד, עלה בשנת 1896. ז"מ דלמיר, "חובבי ציון בצרפת (1894-1898): בין עלייה להיקלטות", בנימין פינקוס ודוריס בנסימון (עורכים), **יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל**, שדה בוקר, המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המכון הלאומי לשפות ותרבויות המזרח (אינלק"ו), 1992, עמ' 13 (להלן: פינקוס ובנסימון, **יהדות צרפת**).
- 23 מיורק, "חברת יק"א", עמ' 68, הערה 5.
- 24 ללא כותרת, **השקפה**, 22 (ט"ו בסיון תרס"ב), עמ' 170.
- 25 אספת אגודת הסטודנטים היהודים מרוסיה ומארץ ישראל שנוסדה בתר"ן, מנתה כמאה חברים בתרנ"ו, כשאירחה את ד"ר הלל יפה ואת אוסישקין ומאוחר יותר גם את הרצל וברנאר לואר. סופר הצבי, "פריש", **הצבי**, 42 (כ"א באב תרנ"ו), עמ' 3-2; שפירא, "פריש", **הצבי**, 45 (ה' באלול תרנ"ו), עמ' 2-3 (בהתאמה). אין ספק שעלילת דרייפוס נדונה בכינוסים אלה.
- 26 "מספר בני ישראל בתוגרמה", ללא חתימה, **הבצלת**, 26 (י"ג בסיון תרס"ה), עמ' 202. ראשיתו בגיליון 25 (ה' בסיון תרס"ה), עמ' 194; מ' אליאב, **ארץ-ישראל ויישובה במאה ה'ט 1777-1917**, ירושלים 1978, עמ' 498.
- 27 י' לנג, "מאת כתבנו המדיני בצרפת: מאמריו המדיניים של אליעזר בן-יהודה בעיתון הירושלמי 'הבצלת'", **קשר**, 12 (נובמבר 1992), עמ' 67-75. וראו מאמרו של גדעון קרץ בחוברת זו.
- 28 ראו, למשל, "סיעת הבונפרטיים והיהודים", **האור**, 39 (י' באלול תרנ"ב).
- 29 אב"י, "מחוץ לארץ", **האור**, 6 (כד בשבט תר"ן). העיתון לה פיגרו הגדיל לעשות ופנה אל קוראיו בשאלה מדוע אין הרוטשילדים רצויים לעם ומה עליהם לעשות כדי להתחבב על הצרפתים. אב"י?, "לו הייתי רוטשילד!", **האור**, 13 (ד' בטבת תרנ"ג), עמ' מו.
- 30 "כל דאלים גבר", **הצבי**, 8 (כ"ט באדר תר"ן), עמ' ל.
- 31 הסיפור "פאסכל הרופא" (בהמשכים) פורסם בהצבי כבר בתרנ"ד (1894) עד סגירתו, והזר והתפרסם בתרגומו של מר קר (מרדכי קרישבסקי) בהשקפה, החל מגיליון 1 (ט' בשבט תרס"ב).
- 32 חזמה ב"י, **בן-יהודה חייו ומפעלו**, ירושלים 1990, עמ' 164-165 (להלן: חב"י, **חייו ומפעלו**). אב"י "אהב מאד את ארץ צרפת, את מאכליה את אנשיה ובכלל את הכל", אצ"מ, A43/37, בן אב"י מירושלים אל אב"י בקושטא, י"ח בשבט א'ת"ל (1899).
- 33 ראשיתו בגיליון 12 (י"ג בטבת תרנ"ז) וסופו בגיליון 50 (כ"ט באלול תרנ"ז). אחד העם התייחס לפרק בגיליון 27 (ז' בניסן תרנ"ז), ראו: "חקוי של התבטלות", "ילקוט קטן", **כתבי אחד העם**, עמ' רע-רעא.
- 34 י' קניאל, **אליעזר בן-יהודה בבית האסורים**, חנוכה תרנ"ד/1893 (אגרות), ירושלים תשמ"ד.
- 35 **הבצלת**, 4 (2.11.1894), עמ' 26. דרימון חיבר את ספרו "צרפת המיוהדת", *La France Juive*, בשנת 1886. ספרו זכה לתפוצה יותר מכל חיבור אנטישמי. ראו לעיל, כהן, "פרשת דרייפוס", עמ' 301. הספר הוחרם על ידי שלמה תג'ר, מתורגמן משרד ההשכלה העות'מני בירושלים מטעם השלטונות בארץ ישראל בגלל הפצת שנתאיישראל, ראו ידיעה בהצבי, 4 (ג' בחשוון תרנ"ד).
- 36 "ידיעות אחרונות", **הבצלת**, 15 (כ"ב בטבת תרנ"ה); "חליפות נשיאים בצרפת", **הבצלת**, 16 (כ"ט בטבת תרנ"ה), עמ' 124-125; "המהפכה בצרפת", שם, 17 (ו' בשבט תרנ"ה).
- 37 "חדשות לבית ישראל", **הבצלת**, 15 (כ"ב בטבת תרנ"ה), עמ' 119, ההדגשה במקור.
- 38 נ"ס, "משפט נורא", **הצפירה**, 286-287 (4.1.1895-28.12.1894).
- 39 כעבור זמן שינה סוקולוב את דעתו, ראו: "משפט דרייפוס", **הצפירה**, 249 (כ"ז מרחשוון תרנ"ח, 1897), עמ' 1235. לא כל העיתונים העבריים האמינו בחפותו כטענת כהן. ראו כהן, "משפט דרייפוס", עמ' 307.

- 40 M, "דבר דרייפוס", המליץ, 286 (י' בטבת תרנ"ה), עמ' 5-6. לדעת קוץ הכותב הוא אברהם ליוודופול; ראו לעיל, הערה 6.
- 41 יעקב שמואל פוקס, "חידה סתומה", המגיד, 3 (17.1.1895), עמ' 17.
- 42 "משפט פקיד הצבא דריפוס", הצבי, 2 (כ"ב בטבת תרנ"ה), עמ' 3. כעבור שנים אישר אב"י את נבואתו של דרייפוס, "הוספה", הצבי, 7 (ח' בכסלו תרנ"ח).
- 43 "חדשות בישראל", הצבי, 3 (26.1.1895).
- 44 "בת קול מהעתונים", הצבי, 4 (2.2.1895). בסקירתו דיווח על התנפלות ההמון על דרייפוס בצאתו אל האי רה שבו שהה עד לביצוע גור דינו. אך הוא לא ציטט את הצפירה, ראו מאמרו של גדעון קוץ בהערה 6.
- 45 "דברי ימי השבוע" [להלן, "ד"ה"], הצבי, 35 (כ"ט באלול תרנ"ה).
- 46 "בת קול מהעתונים", הצבי, 9 (י"ב באדר תרנ"ה).
- 47 לואגר שב ונבחר פעמים רבות לראשות העיר וינה והיה בעל מעמד באוסטריה. ראו גם, "העולם הגדול, מחלת לוגר", האור, 15 (ד' אדר ב' תר"ע), עמ' 4-3.
- 48 "דר' ליגר", הצבי, 8 (כ"ח בחשוון תרנ"ו), עמ' כח-כט; "המעשים בוינה", שם, 10 (י"ב בכסלו תרנ"ו), עמ' לו; "בת קול מהעתונים", הצבי, 14 (י' בטבת תרנ"ו), עמ' נג; "בת קול מהעתונים", שם, 15 (י"ז בטבת תרנ"ו), עמ' נו. בסופו של דבר נבחר ד"ר שטרובך בגיבויו של לואגר. "וינה", שם, 33 (י"ז בסיון תרנ"ו), עמ' 4.
- 49 "ד"ה", הצבי, 12 (כ"ו בכסלו תרנ"ו), עמ' מג.
- 50 "ד"ה", הצבי, 13 (ג' בטבת תרנ"ו), עמ' מה.
- 51 "חדשות בישראל", הצבי, 9 (ה' בכסלו תרנ"ו), עמ' לד.
- 52 בראשית הפרשה שירתו בצבא כ-600 קצינים יהודים ובהם חמישה גנרלים. מ' קוטיק, פרשת דרייפוס, תל-אביב 1982, עמ' 275 (להלן: קוטיק, פרשת דרייפוס).
- 53 מו"ח, "המיצר לישראל נעשה ראש", הבצלת, 19 (כ"ו בשבט תרנ"ז), עמ' 145. מו"ח הוא מחבר הספרים משל ומליצה (תרט"ו), ודברי חכמים ויחידותם (3 כרכים). הוא פרסם מאמרים בעיתוני הזמן, במיוחד בבצלת. ראו עליו: איטשיל ביטטערמאן הכהן, שטארטקאו, "משנת היובל להחכם מו"ח נ"י לפ"ק", במלאת לו 75, הבצלת, 7 (י' בכסלו תרס"ה), עמ' 49-51.
- 54 "חדשות לבית ישראל", הבצלת, 49 (13.9.1895), עמ' 414.
- 55 הזפוני [מרדכי צבי זעפרון], "פתח תקוה, יום ג' ה' חוהמ"ס", הצבי, 6 (י"ד בחשוון תרנ"ו), עמ' כא. בהערה לידעיה זו ששלח מ"צ זפרן ציין אב"י שהמכתב מפתח תקוה, שהקדימה את ראשון לציון בקיום האירוע, אבד והתנצל על כך.
- 56 מרדכי סאלימן [סלומון], "פתח תקוה", הבצלת, 5 (י"ד בחשוון תרנ"ו), עמ' 32.
- 57 הידיעה מיום י"ט בתשרי. "מסביב המושבות", הצבי, 4 (ר"ח חשוון תרנ"ו), עמ' יא; "ממזכרת בתיה הודיעונו אמש", הצבי, 7 (כ"א בחשוון תרנ"ו), עמ' כד.
- 58 "ציון במר תבכה", הבצלת, 16 (י"ט בשבט תרס"א). על שמעון וולף ב"ר קלונימוס באראן וילהעלם קארל פאן ראטהשילד, שנפטר בפרנקפורט ע"נ מיינ. רוב הגיליון הוקדש לאמרי הספד, וכן גם בגיליונות 17, 18, 19 ועוד.
- 59 מ' שולמן, "יבנאל", השקפה, 67 (י"ג בסיון תרס"ה), עמ' 4 ועמ' 5; שם, 72 (כ"ח באייר תרס"ה), עמ' 1; שם, 74 (ד' בסיון תרס"ה), עמ' 3.
- 60 "בת קול מהעתונים", הצבי, 27 (כ"ז בניסן תרנ"ו). השוו: גרץ, הפריפריה היתה למרכז, פרק שלישי, "רוטשילד – מלך היהודים" או מיתוס ומציאות פוליטית-חברתית עשו את מרכזה" של יהדות צרפת למוקדיהזדהות כלל יהודי", עמ' 75-104. החיבור מתייחס לקודמי של אדמונד, אך הוא מייצג את דימויו של בית רוטשילד בעיני חוגי האנטישמיים בצרפת למן 1843.
- 61 פרסומו בבריסל עוכב עד אוקטובר 1896, לבקשת משפחת דרייפוס.
- 62 רוברט ס' ויסטריך, "אמת וצדק בפרשת דרייפוס: לואר, זולא וקלמנסו" (תרגמה לעברית עדה פלדור), ד' גוטוויין ומנחם מאוטנר (עורכים), משפט והיסטוריה, ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשנ"ט, עמ' 247-272 (להלן: ויסטריך, "אמת וצדק בפרשת דרייפוס").
- 63 *Echo de Paris*, 31.12.1894
- 64 B. Lazar, "Le Nationalisme et L'emancipation Juive", *L'echo Sioniste* 1901 p. 134 b; "ההתבוללות תטיל עליכם [גרדפי רוסיה] נטל של כבלים
- חדשים. אתם תגאלו רק כאשר תחיו על אדמה שלכם" וש"אין הם [היהודים] יכולים למצוא חירות ממש אלא באוטונומיה", שם, עמ' 169. ראו: ויסטריך, "אמת וצדק בפרשת דרייפוס", עמ' 251-252.
- 65 במאמר 1895 פרסם בפריס חוברת בשם *Antisemitisme et revolution* ובעברית *אנטישמיות ומהפכה* (תרגם י' בנדיטר), ירושלים תשכ"ט. אין בה עדיין רמז למשפט דרייפוס!
- 66 "חדשות בישראל", הצבי, 5 (כ"ד בחשוון תרנ"ח), עמ' יט.
- 67 ב-1893 רוטשילד נענה להוציא לאור עיתון נגד העיתון *Le Libre Parole*. שאמה, בית רוטשילד וארץ-ישראל: מפעלם של אדמונד וג'יימס רוטשילד בארץ, ירושלים תש"ם, עמ' 37 (להלן: שאמה, בית רוטשילד).
- 68 "מעשה קפיטן דריפוס", הצבי, 6 (א' בכסלו תרנ"ח), עמ' כ. בהוספה לגיליון זה דווח שדרייפוס מחכה לרגע שישבו וייע עם אשתו למקום שקט.
- 69 "מחברתו של ברנר לזר", הוספה להצבי, 7 (ח' בכסלו תרנ"ח).
- 70 צחק הגורל הוא שבקונגרס הציוני הזה קבל לזאר על שליטת השפה הגרמנית בו ותבע את כבודה של הצרפתית! ד' בן-נחום, "ברנאר לזאר – מבשר ולוחם, מאסף לחקר תנועת העבודה הציונית והסוציאליזם, ט (אוגוסט 1977), עמ' 56-80.
- 71 ראו בהרחבה: ר' ויסטריך, "מקס נורדאו ופרשת דרייפוס", נתיב, שנה תשיעית, גיליון 50 (3) (אייר תשנ"ו), עמ' 24-30. נורדאו העריך שהאנטישמיות היא תופעה נצחית ורק יישוב המוני יהודים בארץ ישראל יציל את העם היהודי.
- 72 אב"י, "לשאלת החנוך", הבצלת, 17 (תר"ם); וכן התפרסם בכל כתבי אליעזר בן-יהודה, ירושלים 1943, עמ' 55-56, שם הבחין בין ז'יד, עברי וישראלי.
- 73 "מחברתו של ברנר לזר", הוספה להצבי, 7 (ה' בכסלו תרנ"ח).
- 74 א' ליוודופול, "ברנר לזר (דברים אחרים לתולדותיו ודמותו הרוחנית)", לוח אהיאסף (עורך: יוסף קלוזנר): מאסף ספרותי עם תמונות וציורים לשנת תרס"ד, (יא) ווארשא תרס"ד (1903), עמ' 455-460. ליוודופול ישב ליד מיטת לזאר לפני מותו; ראו: שם, עמ' 458.
- 75 "הכנסיה השביעית", השקפה, 93 (י"ד באב תרס"ה), עמ' 2.
- 76 בראשית הפרשה שימש ליוודופול ככתב העיתון המליץ והוכיח הבנה רבה ומיומנות בסיקור הפרשה, רקעה ופרשנותה. ראו: גדעון קוץ, הערה 6.
- 77 א' ליוודופול, "שיחות יושב פריז", השקפה, 7 (י' בחשוון תרנ"ח, 25.10.1897), עמ' 12-15. נדפס בהצבי, 4 (י"ז בחשוון תרנ"ח), עמ' יד-טו; "חמשה פשעים", ספור מאת ברנר לזר, תרגום אברהם הסופר [ליוודופול], הצבי, 5 (כ"ד בחשוון תרנ"ח), עמ' יח"ט. באותה שנה התפרסם בוורשה תרגומו לספרו של היפוליט קרנו, המהפכה הצרפתית: קורותיה והשתלשלותה, תרגום פשטי מן המהדורה הששית בשפת צרפת, ווארשא תרנ"ו. במחלקה לכתבים יד בבית הספרים הלאומי שמורים צילומים וקטעי עיתונות מאוסף ליוודופול וקטעי עיתונות שנכתבו בעיקר בידי פייר דרייפוס, ראו: בהס"ל ms. Var. 548/30 וכן שם, 548/32. בתו של דרייפוס מסרה לאוניברסיטה העברית חומרים מעובדו בביקורה בירושלים ב-1975. באוספו של ד"ר מוטי פרידמן בירושלים שמורות גלויות ובהן דיוקנו של זולא וגלויה ובה זולא דרייפוס ועוד.
- 78 מר קשישא [אברהם חן תמים], "צל עובר", הבצלת, 7 (ר"ח כסלו תרנ"ח), עמ' 58.
- 79 מר קשישא, "ילידי נכרים", הבצלת, 45 (ט"ו מנחם אב תרנ"ז), עמ' 352-354.
- 80 ראו דיווחיו הרבים של "מן המודיעים" בהמליץ בשנים תרנ"ז-תרנ"ט. ד' לין, כתבים, כךך ראשון: ירושלים של המול (כינס והדיר ב' ריבלין), ירושלים תשל"ב, עמ' 135 ואילך עפ"י המפתח.
- 81 "ירושלים", הבצלת, 35 (ד' בסיון תרנ"ח), עמ' 272; "ירושלים", שם, 37 (י"ח בסיון תרנ"ז), עמ' 288 ועוד.
- 82 על יוזמתן של נשות ירושלים, דינה סולומיאק ושרה תאג'יר, ראו: "כה תאמר לבית יעקב" ותגד ל'בני ישראל", השקפה, 5 (ח' בכסלו תרנ"ח), עמ' 11-12.
- 83 כגון שאישה יהודייה נפטרה בבית החולים של המיסיון ולא הובאה לקבר ישראל כמצוות הרבנים, ועוד מקרים. אבגד, "יפו", השקפה, 1 (כ"ו בתשרי תרנ"ח), עמ' 10; "ד"ה", שם, 2 (י' בחשוון תרנ"ח), עמ' 1.
- 84 "עלילת דם בעירנו", השקפה, 22 (כ"ב באייר תרנ"ח), עמ' 1-2.

- 108 אצ"מ, A192/1159, חב"י אל יודילוביץ, אור ליום מוצ"ש, ו' בשבט תתכ"ט (1898). שרגא פייבל רוזן (רוזין), מורה, איכר ואיש ציבור בראשון לציון, הצטיין בקליגרפיה.
- 109 אצ"מ, A192/1159, חב"י אל יודילוביץ, ה' באדר תתכ"ט (תרנ"ח).
- 110 "די"ה", **הצב"י**, 25 (י"ד בניסן תרנ"ח). קדמה ליוזמה זו יוזמת יהודי מקוקון שחילק לעניים כיכרות לחם, עץ להסקה, נעליים, חלוקים ושמות לפי הגימטריה של השם עמיל זאלא, "די"ה", **השקפה**, 18 (ט' בניסן תרנ"ח), עמ' 3.
- 111 מן המודיעים [=דוד ילין], "מכתבים מירושלים" (יא), **המליץ**, 117 (31.5.1898).
- 112 י"ד איינזשטיין, **אוצר זכרונותי: קורות תולדותי ומקרי יום ביומו** (יומן), חלק ראשון, נויארק מרחשון תר"צ, עמ' 97. ראו: "מזכרת כבוד לזולא מאגודות האומנים", **השקפה**, 2 (ו' בטבת תר"ס), עמ' 2-3: "נמסר שי לזולא צלם מעשה ידי אמן, צורת נצחון האמת ועל האדן דבוק לוח כסף וחרותים עליו: אנשי העבודה והמחשבה אגודות האומנים לאמיל זולא".
- 113 לדברי סוקולוב מעשה דרייפוס גרם לבנו של הברון, גיימס, לעזוב את צרפת ולהשתקע באנגליה. דוד יודה לביאישי, ראשון לציון התרמ"ב-1882-1882 התא"א (1941), ראשון לציון 1941, עמ' 469.
- 114 כידוע פנה אסתריו פעמיים אל רוטשילד בבקשת עזרה ולא נענה. קטע ממכתבו בספרו של מ' קוטיק, **פרשת דרייפוס**, עמ' 97-98. ראו: קוץ, **מעריכים ומכתבי עתים**, עמ' 88.
- 115 בדיווחי העיתונים על דבריו בביקורו בארץ ישראל בתרנ"ט לא נזכרה הפרשה.
- 116 ריינאך (1856-1921) חיבר שבעה כרכים על הפרשה. נלי לס, "התנועה הציונית בצרפת בין שתי מלחמות העולם", פינקוס ובנסיון, **יהדות צרפת**, עמ' 74 והערה 4. על חלקם של היהודים המעטים הללו ראו דברי נורדאו בהרצאתו בקונגרס השני בבאזל, 28 באוגוסט 1898. **כתבי מכס נורדוי, כתבים ציוניים**, תרגם ח' גולדברג, ערך פ' לחובר, ירושלים/תל-אביב תר"ץ, עמ' כז-כח (להלן: **מכס נורדוי, כתבים ציוניים**).
- 117 תש"ד [=היהודה גרוזובסקין], "מארץ-ישראל", **השלה**, ד (תמוז תרנ"ח-כסלו תרנ"ט), עמ' 75-76; **ההדגשה** שלי שב נדפס מ' נאור (עורך), **על סף מאה חדשה: היהודה גרוזובסקי-גור**, משרד הבטחון – ההוצאה לאור 1979, עמ' 91.
- 118 הילדים נמסרו לטיפולה של הסבתא, אמה של חמדה. אצ"מ, 43/23/1A, חב"י, "המלחמה עם השטן", פרק ג. כתב היד אינו של חמדה.
- 119 העיתונאים הצרפתיים בני הזוג דיוקקרטי (Duc-quercy) היו בני בית אצל אב"י בשנים 1899-1900. אנטואן דיוקקרטי עבד כנראה בעיתון *L'humanité*.
- 120 אב"י, "המאורע המדיני הגדול", **התרן**, 36 (23.11.1917), עמ' 2-4 (להלן: אב"י, "המאורע המדיני"). השור: חב"י, **חיינו ומפעלו**, עמ' 177-181.
- 121 חב"י, **חיינו ומפעלו**, עמ' 88.
- 122 אב"י, "המאורע המדיני"; חב"י, **חיינו ומפעלו**.
- 123 ברוך הבא, **הבצלת**, 17 (י"ח בשבט תרנ"ט), (29.1.1899); "הבאראן עדמונד ורעיתו בזכרון יעקב (מתוך מכתב פרטי)", **הבצלת**, 19 (כ' באדר תרנ"ט), עמ' 146-147.
- 124 מו"ח, "חדשות שונות", **הבצלת**, 1 (י"ד בתשרי תרנ"ט), עמ' 5; מו"ח, "אוסטריא", **הבצלת**, 6 (כ"ו במרחשון תרנ"ט), עמ' 45.
- 125 "חדשות בישראל", **הבצלת**, 22 (כ"ג באדר תרנ"ט).
- 126 אצ"מ, A43/4. אב"י (קושטא) אל חב"י, כ"ט בנובמבר ול' בנובמבר 1899. חלקים מן המכתב פורסמו ב**העולם**, כא (27.1.1938), עמ' 391-392.
- 127 יונתן בר"י בירנבוים מקראקא, "שאלת היהודים וישוב א"י", **הבצלת**, 40 (י"ז באב תרנ"ט), עמ' 314-315.
- 128 הכרוז שמור בבית הספרים הלאומי. ראו: צ' ברס, **תערוכת היובל: מאה שנים של ספרים: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי תרנ"ב-תשנ"ב**, ירושלים תשנ"ב, עמ' נב.
- 129 מו"ח, "אוסטריא", **הבצלת**, 3 (ב' בחשוון תר"ס), עמ' 17-16.
- 130 מו"ח, "לראשית השנה", **הבצלת**, 2 (כ"ה בתשרי תר"ס).
- 131 לפי **האנציקלופדיה יודאיקה**, הערך Hilsner Case. ה"ולא" של משפט זה
- 85 "האנטישמיות בצרפת", **הצב"י**, 1 (ד' בתשרי תרנ"ז), עמ' ג; "ראיון עם דר' לויגר" (ניתן לעיתון הצרפתי מתוך *[Le Matin]*), **הצב"י**, 12 (י"ג בטבת תרנ"ז), עמ' מז.
- 86 א' ליוודופול, "מעמד המדיני של היהודים בצרפת", **הצב"י**, 36 (כ"א בסיון תרנ"ז); ה"ל, "הפרעות באלז'יר", שם, ובגיליונות 37-38 (כ"ה בסיון תרנ"ז-כ' בתמוז תרנ"ז).
- 87 Wilson Stephen, "The Antisemitic Riots of 1898 in France", *Historical Journal* (JSTOR), 16 (1973), pp. 789-806.
- 88 באותה שנה נשלחו חמישה תלמידים ממקוה ישראל ללמוד בצרפת. "די"ה", **הצב"י**, 14 (כ"ז בטבת תרנ"ז), עמ' מז.
- 89 ראו רשימותיהם של א' רסקין, "בני נעורינו בפריז", **הצב"י**, 2, 29, 47 ו-48 תרנ"ז, ולפיהן לומדים כ-400 יהודים מרוסיה בפריס, וכן אשר אוסובצקי, **הצב"י**, 20 (י' באדר א' תרנ"ז), ועוד.
- 90 א' רסקין, "שיחות בעולם היהודי בצרפת", **השקפה**, 18 (ט' בניסן תרנ"ח), עמ' 9-12.
- 91 על פי כהן, "פרשת דרייפוס", עמ' 303.
- 92 "אמיל זולא טובת היהודים", **הצב"י**, 34 (כ"ג סיון תרנ"ז): "אמיל זולא ו... המלאך גבריאל", שם, 30 (כ"ה באייר תרנ"ו), עמ' קטו.
- 93 אברהם אבא ראקובסקי תרגם לראשונה את המאמר לעברית והוא פורסם בתרנ"ח בעיתון **הצפירה**, גיליונות 20-24. המאמר שב ופורסם בספר, **אמיל זולא אני מאשים J'ACCUSE 1898**, ירושלים תש"ח, ויצא בדפוס בתמוז תש"ט. בספר פתח דבר מאת ליאון בלום למהדורה העברית, שני תרגומים של המאמר-מכתב, הראשון בתרגום יצחק שנברג [=שנהר] וכן, על משמעותו ההיסטורית של ה"אני מאשים" וכרוניקה קצרה של עניין דרייפוס מאת בן ציון דינור (להלן: **אני מאשים**).
- 94 על המשפט ראו: א' טרויה, **אמיל זולה**, מצרפתית: דלית להב, אור יהודה 2005, עמ' 216-223.
- 95 **השקפה**, 17 (ב' בניסן תרנ"ח), עמ' 10.
- 96 "אך מחוץ לגבולות צרפת כלום הרגישו בני אדם וכלום הכריזו למדי כי אכן מעשהו של זולא עלילת גבורה היה?" **אני מאשים**, ל' בלום, פתח-דבר למהדורה העברית, עמ' ב. לעומתו, ראו נ' סלושטש (תרגם לעברית), קובץ ספורים: א) חמש מתות ב) הנפה ג) יוחנן גורדון מאת עמיל זולא, ווארשא תרנ"ט.
- 97 **הצב"י**, 12 (ט' בטבת תרנ"ח).
- 98 אצ"מ, J41/225, אב"י אל יוסף נייגו (בצרפתית), ז' באדר אתתכ"ט (1.3.1898).
- 99 אחיטוב [בן טובים], "ירושלים", **הבצלת**, 23 (כ"א באדר תרנ"ו), עמ' 180.
- 100 "מעשה דרייפוס", **הצב"י**, 6 (א' בכסלו תרנ"ח); שם, גם בהוספה; שם, 8 (ט"ו בכסלו תרנ"ח).
- 101 "אמיל זולא", **הצב"י**, 15 (ה' בשבט תרנ"ח).
- 102 מלמד עברית, "רוח עריצות או: רוח הזמן", **הבצלת**, 16 (י"ז בשבט תרנ"ח), עמ' 126-127.
- 103 ליוודופול (זוויהל, והולין תרכ"ו-כ"ה בניסן תרפ"א, תל-אביב) ניסה לעלות לארץ ב-1890 אך לא נתאפשר לו ואחרי חצי שנה באלכסנדריה נסע לצרפת. יסד את הירחון *L'echo Sioniste* ודיווח **להמליץ** מפריס. השתתף בסיוור בארץ ישראל עם "המכבים הקדמונים" (1897), נכח בקונגרס הציוני הראשון וציר בקונגרסים אחרים. עלה לארץ בשנת 1907 במטרה לייסד עיתון, אך עבד בחברת הביטוח "גרשם". היה פובליציסט פעיל שפרסם **בהשלה** בכינויו "מדינאי", וכן **הפועל הצעיר** וה**הארץ**. ראו: ד' תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, דמויות ותמונות**, ב, תל-אביב תש"ח, עמ' 673-674.
- 104 מר קשישא, "מחבל או", **הבצלת**, 39 (כ' בתמוז תרנ"ז), עמ' 310.
- 105 **הצב"י**, 22 (כ"ד באדר תרנ"ח). אצ"מ, A192/1159, במכתבה אל יודילוביץ, כ"ג בשבט תתכ"ט, דיווחה לו חמדה שמשפט זולא "הכריח אותנו להביא תלגראמים".
- 106 להקשר זה גילה אב"י לקוראיו חידוש טכנולוגי מתקדם יותר מן הטלגרף, "תלקטרסקופ" (Telelectroscop) "הגותן העתקות כתבאוריות ברגע". "די"ה", **השקפה**, 18 (ט' בניסן תרנ"ח), עמ' 2.
- 107 "נצחון האור", **הצב"י**, 25 (י"ד בניסן תרנ"ח).

153 "משפט דריפוס", **השקפה**, 17 (ה' בשבט תרס"ד), עמ' 127.
 154 "חדשות: משפט דריפוס", **השקפה**, 22 (י' באדר תרס"ד), עמ' 167; "משפט דריפוס", **השקפה**, 37 (ח' בתמוז תרס"ד), עמ' 353; דיווח מעיתונו של ז'ורס, *L'humanité* על השופט החוקר אתלן שמצא כי משרד המלחמה שיחד עדים. בבואו לראות את ספרי החשבונית ראה החוקר את פקיד הצבא דוטריש מוחק פרטים.
 155 "משפט דריפוס", **השקפה**, 26 (ט' בניסן תרס"ד), עמ' 212-213.
 156 "משפט דריפוס", **השקפה**, 45 (ז' באב תרס"ד), עמ' (7).
 157 **הבצלת**, 21 (ז' באייר תרס"ד), עמ' 167.
 158 **השקפה**, 20 (ב' בטבת תרס"ו), עמ' 6; שם, 21 (ו' בטבת תרס"ו), עמ' 6. אנרי שם קץ לחייו ב-31 באוגוסט 1898.
 159 "ענין דריפוס", **השקפה**, 66 (י"ט בסיון תרס"ו), עמ' 2. המדור חדל להופיע.
 160 **השקפה**, 69 (כ"ט בסיון תרס"ו), עמ' 1.
 161 שם; **השקפה**, 72 (י"א בתמוז תרס"ו), עמ' 7.
 162 "חדשות כלליות", **השקפה**, 76 (כ"ו בתמוז תרס"ו), עמ' 2.
 163 ללא חתימה, "נצחון הצדק והאמת", **השקפה**, 79-78 (ד'-ה' באב תרס"ו).
הבצלת ציין בשמחה את ניצחון סינגוריו של דריפוס ואת החזרתו לצבא. מו"ח, "שיחות חיות", **הבצלת**, 37 (ו' באלול תרס"ו), עמ' 311.
 164 "חדשות כלליות", **השקפה**, 81 (י' באב תרס"ו), עמ' 2.
 165 **השקפה**, 81 (י"א באב תרס"ו), עמ' 6. לפי העיתון שמו הוא גלן. דריפוס גויס בדרגת "קומנדן" ב-15 באוקטובר 1906, 12 שנה בדיוק מהיום שנעצר.
 166 "טעלעגראםים": פאריז 15 ביוני – בית המשפט הגבוה נאסף ... בדלתים סגורות. **הבצלת**, 33 (כ"ט סיון תרס"ו), 22.6.06. עמ' 258; פאריז, 25 יוני – הקטגור הראשי אמר בפני השופטים שדריפוס חף מכל אשמה. **הבצלת**, 34 (י"ב תמוז תרס"ו), עמ' 266; "טעלעגראםים": פאריז 16 יולי "דריפוס (אשר יצא זכאי בדיון) והורם למעלת מאיאר, קבל משרה בהבטעדיע השנים עשרה של המורים בכלי תותח". **הבצלת**, 35 (ב' במנחם אב תרס"ו), 24.7.1906, עמ' 295.
 167 מו"ח, "שיחות חיות", **הבצלת**, 37 (ו' באלול תרס"ו), עמ' 311.
 168 מו"ח, "פרטי שנה זו (תרס"ו) לפ"ק", **הבצלת**, 39 (י"ז אלול תרס"ו).
 169 א' מנצ'ר, "פרשת דריפוס בלבוש עברי מקורי", **כיוונים**, 17 (סתיו תשמ"ג, נובמבר 1982), עמ' 139. על דעויו המבולבלות ראו: **די וועלט**, 31.1.1902, עמ' 5. דריפוס סירב להתראיין אצל אורי קיסרי לעיתון ארץ-ישראל.
 170 בהציגו לקוראיו את מקס נורדאו כתב: "הסופר המהולל [...] חובב ציון הנלהב [...] בחבתו לציון ובחפצו להועיל לבני עמו איש יהודה ויושב ירושלים ישמיע דבריו בגליונו מעת לעת", **הצבני**, 49 (כ' באלול תרנ"ז), עמ' רגג, ההדגשה שלי.
 171 א' בן אבי, **עם שחר עצמאותנו: זכרונות-חייו של הילד העברי הראשון**, תל-אביב, הוועד הצבורי להוצאת כתבי איתמר בן אבי, 1961 עמ' 80. הכוונה למאמרו של נורדאו, "האידיאל הנצרך", **השקפה**, 1 (כ"ו בתשרי תרנ"ח), עמ' 1-3. חזר ופורסם בשם: "האידיאל ההכרחי", ראו: **מכס נורדאו, כתבים ציוניים**, עמ' קפב-קפז. ראו תגובת מר ינוקא, "דמדומי חמה", ב', **הבצלת**, 4 (י' בחשון תרנ"ח), עמ' 30.
 172 ראו למשל, ל., "הסמוס המסתרי מי הוא הפושע?", **הצבני**, 91 (ז' בשבט תר"ע), עמ' 3, על האשמתו חסרת הבסיס של הופריכטר, שנפל קרבן ללהאשמות שוא של קציני צבא אוסטריה כאילו שלח מכתבים וגרגרי רעל ("מעשה דריפוס באוסטריה"). א' בן אבי, "שוב צלו של דריפוס", **האור**, 99 (ח' בשבט תרע"ג). בעקבות שובו של דה פטי די קלאם "אחד החוטאים הגדולים בענין דריפוס" לשרות הצבאי והתפטרותו של שר הצבא בורז'ואה מילראן (עפ"י מברק מרויטרס), לדעתו צרפת נסוגה לאחור. שם, עמ' 98.

היה תומס ג' מסריק, לימים נשיאה הראשון של צ'כוסלובקיה. על איסור הפצת החוברת של מסריק, "ההכרח לבחון מחדש את המשפט של פולנה". "אוסטריא", **הבצלת**, 9 (כ"ט בכסלו תר"ס), עמ' 63-64.
 132 "אחרי דריפוס הילזנער", **הבצלת**, 3 (ב' בחשון תר"ס), עמ' 13.
 133 מו"ח, "אלו הן אשמות", **הבצלת**, 9 (כ"ה בכסלו תרס"א), עמ' 71.
 134 המשפט נפתח ב-12.1.1898 והעניין נדון בקונגרס, בסנט ובוועדות ממשל שונות במשך חודשים ארוכים, והוסיף להסעיר את דעת הקהל עד שנות הארבעים. על ההשוואה עם משפט דריפוס ראו: **ניו יורק טיימס**, 2.10.1899, עמ' 6; שם, 30.8.1899, עמ' 6; *Independence*, 51 (5.10.1899). ובהרחבה: Carter Oberlin M., United States versus Oberlin M. Carter, Captain, Corps of Engineering, U.S.A., before general court martial convened at Savannah, Ga., January 12th, 1898 – Charges, Abstracts of Evidence and Briefs of Arguments (In five parts) 1898; Blair, Frank P., *To Every American who Believes in Fair Play*, Chicago 1901.
 135 "חדשות שונות", **הבצלת**, 7 (א' בכסלו תר"ס), עמ' 44, 49; שם, 8 (ט"ו בכסלו תר"ס), עמ' 53-54; "עלילת דם", שם, 10 (י' בטבת תר"ס), עמ' 77; "אמעריקא", **הבצלת**, 2 (כ"ו בתשרי תרס"א), עמ' 13 ועוד.
 136 לאחר פעילות נמרצת בירושלים ובקושטא נחתם הפירמאן בכסלו תר"ס והגיע לידי חמדה ועל שמה ביום שישי, כ"ד באדר א' תר"ס (23.2.1900). אב"י שב לירושלים ומכר את בית הדפוס, שהועתק לשכונת "אהל משה", לבן ציון טרגן ולשלמה ישראל שיריזלי.
 137 ד.י.ה., **השקפה**, 1 (כ"ב בכסלו תר"ס), עמ' 2; "בעולם המדינות", שם, עמ' 12-11.
 138 "עניני המדינות", **הצבני**, 2 (י"ט בכסלו תר"ס), עמ' 1; **השקפה**, 1 (לעיל), עמ' 12-11, ההדגשה במקור.
 139 "אמיל זולא בירושלים", **השקפה**, 19 (י"ט בשבט תר"ס), עמ' 1. גם בצרפתית באותו עמוד. נ' סלושץ, "שיחה עם אמיל זולא", שם, עמ' 3-6.
 140 חידה [חב"י], "ראינע", **הצבני**, 48 (ד' בסיון תר"ס); **הצבני**, 50 (י"ח בסיון תר"ס).
 141 **השקפה**, 30 (י"ט באב תרס"ב), עמ' 224.
 142 "חדשות", 7 (כ"ב באדר"א תרס"ב), עמ' 55.
 143 **די וועלט** פרסם ידיעה שזולא שוהה בירושלים והסתמך על מברק שנשלח מירושלים לעיתון האלכסנדרוני *Egyptien Gazette*. לדברי אב"י הכול היה בדוטה, "השבוע", **השקפה**, 16 (ב' באייר תרס"ב), עמ' 120.
 144 "ירושלים", **המגייד לישראל**, 18 (כ"ד בניסן תרס"ב), עמ' 203; ההכחשה, שם, 22 (כ"ג באייר תרס"ב), עמ' 249. אב"י: אין שחר לדברים. **השקפה**, 16 (לעיל).
 145 **השקפה**, 11 (י"ט אד"ב תרס"ב), 90.
 146 **השקפה**, 30 (י"ט באב תרס"ב), עמ' 224.
 147 **השקפה**, 1 (ט' בתשרי תרס"ג), עמ' 3.
 148 "חדשות", **השקפה**, 2 (י"ד בתשרי תרס"ג), עמ' 10; **השקפה**, 3 (ל' בתשרי תרס"ג), עמ' 15-16. המציע היה ד"ר אוסקר מרמורק.
 149 "חדשות", **השקפה**, 51 (ט"ו באלול תרס"ג), עמ' 385. א' בן אבי, "תמונה מרחקית", ברקים, עמ' 53-60. על פי מברק מפריס, 29.9.1902.
 150 חב"י, "חברת כ"ח ואליעזר בן יהודה (למלאת כ"ט שנים לפטירתו של מחיה השפה)", **מהבית** (שנה א), א' (טבת תשי"ב).
 151 "משפט דריפוס", **השקפה**, 12 (כ"ט בכסלו תרס"ד), עמ' 88. הכוונה לפרדיננד אלפנדרי (1837-1910), משפטן שנתמנה לבית המשפט של Court Cassational בפריס ב-1894.
 152 "משפט דריפוס", **השקפה**, 16 (כ"ז בטבת תרס"ד), עמ' 119.